Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 248 (14970) 1992 чылдың декабрь 26, суббота. Солунга ат салган шагы 20.10. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

1993 чылдың январь 2-де байырлал хүнүнүң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1993 чылдың январь 2-де байырлал хүнүн 1992 чылдың декабрь 31-же шилчидер.

1992 чылдың декабрь 31-ни, 1993 чылдың январь 1, 2, 3 хүннерин дыштаныр болгаш байырлал хүннери деп санаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы

К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.

1992 чылдың декабрь 25.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он сески сессиязы

КИЧЭЭНГЕЙЛИГ ЧУГААЛАЖЫП КӨРГЕШ...

Тыва Республиканың Дээди Совединиң XVIII сессиязының ийи дугаар хүнүнүң дөрткү хуралынга «Тыва Республиканың Күрүне шаңналдарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелиниң талазы-биле айтырыгны чугаалашкан. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы **Б. С. Шырапка** сөс берген.

«Тыва Республиканың Күрүне шаңналдарының дугайында» Хоойлунуң төлевилелин ноябрьда Чазак хуралынга, декабрьда республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга сайгарып чугаалашкаш, немелделерни киргенин, казылдаларны кылганын илеткелчи дыңнаткан. Ооң түңнелинде Хоойлунуң төлевилели элээн хынамчалыг ажылдап кылдынган. Депутаттарда үлеп берген Хоойлу төлевилелдериниң чамдык чүүлдеринге немелделерни кирерин, казылдаларны кылырын ол саналдаан. «Тыва Республикага ачы-хавыязы дээш» деп медальды үндезилеп тургузарын Хоойлу төлевилелинге кирген. Хоойлуну хүлээп алыры эргежок чугула болу бергенин Б. С. Шырап айыткан. Бо чоокта ажыл-ишчилерни шаңнавааныңдан аңаа кирген төлептиг кижилерниң даңзызы көвүдээн болуп турар. Ол ышкаш шаңнал-макталдар чоннуң тура-соруун, хей-аъдын көдүрер ооң улуг ужур-дузалыын демдеглээн. Ооң соонда депутаттар Хоойлу төлевилелин сайгарып чугаалажырынче шилчээн.

Баштай илеткелчиден хөй санныг айтырыгларны салган. «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты Хоойлу төлевилелинде чүге кирбейн барганын каш-даа депутат айтырган.

«Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты тургуспас деп саналдар кирген, ону барымдаалааш, онза шылгараан мал ажылдакчыларынга «Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы» деп атты тыпсырын дугурушкан деп, илеткелчи харыылаан.

Моон мурнунда республиканың улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының дыка хөй ажыл-ишчилери, тускай эртемниглери алдарлыг аттарны чедип алган болгай. Ол хүндүлүг аттар хевээр артыр бе азы кандыг болурул деп айтырган.

Мурнунда алдарлыг аттарны чедип алган кижилерниң хүндүлүг аттары хевээр артар, олар ужур-дузазын чидирбес дээзин билип алганнар.

Тыва Республиканың Мадыы атты үндезилеп тургузар бе? Ындыг айтырыг салдынган.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң XVII сессиязынга кирген «Тыва Республиканың Күрүне шаңналдарының дугайында» Хоойлу төлевилелинде Тыва Республиканың Мадыры атты тургузарын айыткан турган, ону депутаттар деткивейн барган. Ынчангаш бо сессияда кирип келген хоойлу төлевилелинде ону кирбээнин илеткелчи чугаалаан.

«Тыва Республиканың күрүне шаңналдарының дугайында» Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр дыка хөй депутаттар саналдарын берген. Тыва Республиканың улус депутаттары **К. Ш. Ялаков, А. Д. Тюлюш, С. И. Ильенков, В. С. Салчак, А. С. Каадыр-оол, Г. Ч. Ширшин, В. Б. Петров, М. А. Монгуш** олар «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты тургузарын төлевилелге ынапла кирерин саналынга чугаалааннар. Тыва Республиканың экономиказының кол үндезини мал ажылы база төөгүден бээр тыва араттар мал ажылдыг чораан. Мал ажылы берге болгаш хүндүлүг. Малчын кижи дүн-даа, хүн-даа [illegible], ынак база харыысалдыг херээн күүседип чоруур. Элбек продукциязы-биле көдээнин-даа, хоорайның-даа ажыл-ишчилерин олар чемгирип, хепкерип чоруур. Бо үеге үндезилеп алгаш «Алдарлыг малчын» деп хүндүлүг атты тургузарының чугулазын олар айтып турганнар. Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр боттарының саналдарын депутаттар **Х. Д. Монгуш, В. Ф. Чаламба, Г. Я. Эпп, А. В. Конев, К. С. Дилак, М. Донгак, Д. Б. Шожат** база кирген. Депутат **Г. В. Бюзин** Тыва Республиканың орденин бирги, ийиги, үшкү чергелиг кылыры таарымчалыг болурун саналдаан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы **К. А. Бичелдей** Күрүне шаңналдарының дугайында хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр чүве чугаалааш, депутаттарның саналдарын, бодалдарын хандыр өөренип көөрүнче кичээнгейни угландырган. Тыва Республиканың орденин шаанда ТАР үезинде турган Республика орденинге үндезилеп, ону катап тургусканы ол болуп турарын айыткан. Хоойлу төлевилелинде кирген алдарлыг аттарны хевээр арттырарын саналдаан. Ажыл-ижи-биле шылгараан мал ажылдакчыларынга «Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тыпсыры чогумчалыг. Ол база-ла малчыннарның берге ажыл-ижин бедии-биле үнелеп көргени болурун ол айыткан. Тыва Республиканың ордени, медалы-биле шаңнатканнарга, улусчу болгаш алдарлыг аттарны чедип алган хамаатыларга хары угда тыпсыр эвээш эвес түңнүг акша шаңналдарын доктаадып тургузарының улуг ужур-дузалыын Дээди Совет Даргазы демдеглээш, чеже хире акшаны тыпсып болурунуң чижек түңнерин адаан.

Улус депутады **Г. Ч. Ширшин** сөс алгаш, «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты тургузарының эргежок чугулазын база катап саналдааш, ону деткиирин депутаттардан, Дээди Советтиң Даргазындан дилээн. Ол алдарлыг атты тургузар дээш депутат бүрүзү адын адап, бадылаашкынны чорударын саналынга чугаалаан.

«Тыва Республиканың Күрүне шаңналдарының дугайында» Хоойлу төлевилелин ажылдап кылыр эдилге комиссиязын сессия соңгаан. Комиссия ажылдап турда, сессия өске айтырыгларны чугаалажырынче шилчээн.

«Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажырын сессия уламчылаан. Төлевилелге немелделерни кирерин, казылдаларны кылырын доосказ соонда, «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Хоойлуну сессия хүлээп алган. «Тыва Республиканың Конституция судунуң ажыл-чорудулгазының дугайында» Хоойлу төлевилелинге немелде, казылдаларны киргеш, ону хүлээп алыр талазы-биле саналды кирген. Ынчангаш ол Хоойлуну сессия база хүлээп алган.

«Тыва Республиканың күрүнениң аныяктар политиказының дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажырынче сессия кирген. Бо айтырыг талазы-биле илеткелди Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы **Б. С. Шырап** кылган. Төлевилелди ажылдап кылганынга, каяа ону чугаалажып көргенинге, кандыг эдилгелерни, казылдаларны кылганынга илеткелчи эгезинде доктааган. Ооң соонда сессияга чугаалажып көөрүнге биле кирип тура документиниң чугулазын, ужур-дузазын демдеглээн. Амгы үеде мындыг хоойлуну хүлээп алыры чугула болуп турур, ол бистиң келир үевис, салгалывыс — аныяктар-биле ажылды чаартып, экижидеринге идигни бээр. Хоойлу төлевилелиниң чүүлдеринде кандыг-кандыг чугула айтырыглар киргенин тайылбырны илеткелчи берген.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Социал политика комитединиң даргазы **Э. Х. Ооржак** эдеричи илеткелди кылган. Бистиң республиканың чурттакчы чонунуң 62 хуузу аныяктар болуп турар, ынчангаш күрүнениң аныяктар политиказының дугайында Хоойлуну хүлээп алырының эргежок чугулазын айыткан. Ону Президент, республиканың Дээди Соведи деткип турар. Ооң соонда хоойлуну боттандырарының, аныяктар фондузун тургузарының айтырыгларынга ол доктааган.

Хоойлу төлевилелин чогаадып тургускан автор бөлүүнүң мурнундан Тываның аныяктар эвилелиниң даргазы **Ю. Ю. Ананьин** чүве чугаалаан.

Депутаттар илеткелчилерден болгаш автор бөлүүнден айтырыгларны салып, төлевилелде билдинмес чүүлдерге чогуур тайылбырны алганнар. Ооң соонда хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр саналоналы солчулгазы болган.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Эрге-хоойлу политиказының комитединиң даргазы депутат **Н. А. Ондар** аныяктар политиказының дугайында хоойлу төлевилелинге анализти бергеш, ам-даа чедир ажылдап кылдынмазын, кандыг немелделерни кирерин саналдаан. Ылаңгыя аныяк хамаатыларның эртем-билигни, тускай мергежилди чедип алырының, ак сеткилдиг ажылдаарының болгаш өске-даа хүлээлгелериниң дугайын төлевилелге кирер. Оон аңгыда аныяк өг-бүлелерге чиңгелделер көргүзер, деткиир талазы-биле чүнү кылып болурун кирериниң, ону херек кырынга күүседириниң ажыктыын ол чугула деп санаан. Аныяктар фондузун тургузарының ужур-дузазының улуун чугаалаан.

Аныяктарның ажыл-чорудулгазын деткиири, болдунар-ла дузаны чедирери амгы бо берге үеде эң-не чугула херектиң бирээзи болуп турарын депутат **Г. Ч. Ширшин** саналының эгезинде айыткан. Күрүнениң аныяктар политиказының дугайында Хоойлуну хүлээп алыр деп турарын чүүлдүгзүнүп деткээш, төлевилелге кандыг немелделерни кирерин чугаалаан. Республиканың онзагай байдалын өөренип көрүп тургаш, аныяктарны ажылга тургузарын, өөредилгезин органистаарын, кандыг чиңгелделерни көргүзерин тодаргай айтыр.

Депутат **Х. Д. Монгуш** хоойлу төлевилелин кылыр дээш авторлар улуг ажылды кылганын, ында ам-даа чедир кылдынмазан чүүлдер барын демдеглээн. Орта эдилгелерни кылыры-биле хөй кижи составтыг эдилге комиссиязын тургускаш, кыска хуусаада доозарын, ону бо сессияга ынапла хүлээп алырын саналдаан. Мону соңгаарладыр аргажок, аныяктар айтырыы амыдыралчы чугула херек болуп турар.

— Аныяктар — бистиң келир үевис, бистиң күрүневистиң салым-чолун олар шиитпирлээр, ындыг болганда оларже сагыш салыры кол хүлээлгевис — деп, депутат **Ю. С. Путинцев** саналының эгезинде айыткан. Ынчангаш аныяктар дугайында хоойлу херек болу берген, бо төлевилел кошкак кылдынган-даа болза, чогуур немелделерни, казылдаларны кирип тургаш, бо сессияга хүлээп алырын чугулалап көрген.

Депутат **С. Н. Аракчаа** үстүнде депутаттарның саналынга каттыжып, аныяктар политиказының дугайында хоойлунуң херек болу бергенин чугаалаан. Тываның аныяктар эвилели бар, аңаа кым-даа деткимче-дуза көргүспейн келгенин, Тываның аныяктар ассоциациязы аныяктарның ижинге, амыдыралынга, кижизидилгезинге хамаарышкан кандыг-даа ажыл чорутпайн, чүгле боттарынга ажык-кончаалыг коммерция херээ-биле холбаалыг болуп турарын ол шүгүмчүлээн.

Аныяктар политиказының дугайында хоойлу төлевилелиниң талазы-биле депутаттар **К. Д. Биче-оол, С. И. Ильенков, И. Ч. Саая, Г. Я. Эпп, А. А. Каадыр-оол,** Кызыл район чагыргазының даргазы **А. К. Бакулин** болгаш өскелер-даа саналын берген.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы **К. А. Бичелдей** чүве чугаалааш, бо чугаалажып турар хоойлу төлевилелиниң адын өскертир, ону «Аныяктар дугайында», Хоойлу кылдыр адаарын саналдаан. Хоойлуну бо сессияга хүлээп алыры эргежок чугула болу бергенин амыдырал негеп келген, ындыг болганындан төлевилелге эдилгелерни кончуг шалыпкын кылыр, немелделерни кирер, хөй кижи составтыг эдилге комиссиязын тургузарын дарга сүмелээн.

Ынчангаш хөй кижи киржикчилиг эдилге комиссиязын сессия тургускан.

Сессияга янзы-бүрү айтырыгларны чугаалашкан.

Сессияның ийи дугаар хүнү оон-биле ажылын доосхан.

* * *

Декабрь 21-те ТР-ниң Дээди Совединиң он сески сессиязы ажылын уламчылаан. Үшкү хүнүнүң эртенги хуралынга депутаттар бир хоойлуну ажыг хилинчек-биле эрай деп-ле «төрүп» алганнар. Ол дээрге эрткен сессиядан бээр чылып келген Тыва Республиканың Күрүне шаңналдарының дугайында Тыва Республиканың хоойлузу-дур. Номчукчулар сактыр болза, бо талазы-биле Чазак Даргазының оралакчызы Б. С. Шыраптың илеткелинден бээр алызы солунувуска парлап турган болгай бис. Ынчап-ла маргыштыг болуп турган төлевилел чүве ийин: улус ажыл-агыйының адыр бүрүзү-ле бодунга алдарлыг ат турарын күзеп, ол адырларда ажылдап чоруур депутаттар боттарының барымдааларын эндере тудуп келгеш, ук адырның ажылдакчыларынга ынап-ла алдарлыг ат турарынче ыйыдып-ла турар боор чораан.

Хоойлу төлевилелиниң эдилге комиссиязындан депутат З. Н. Сат дыңнадыг кылып, ындырге тура эртеннээн. Бо комиссияже чамдык депутаттар боттарының саналдарын ооң мурнунда кииргилээн, чижээ, депутат Г. Эпп кайы-бир хоорайның азы суурнуң хүндүлүг хамаатызы деп ат тургузарын саналдаан. Ынчалза-даа эдилге комиссиязы ону Күрүне шаңналдарынче кирери чугула эвес деп көргеш, ол тус черниң эрге-чагырга органнарының боттарының шиитпирлээр айтырыы дээш, ону хүлээп албаан.

Күрүне шаңналдарының дугайында хоойлу төлевилелиниң чүүл аайы-биле сайгарылгазының үезинде депутаттар алдарлыг аттарны ап каапкаш, орнунга чаңгыс медальдан тургусса кандыгыл деп саналдап база турдулар. Ынчалза-даа чамдыктарның, чижээ, депутат А. Серенниң бодалы-биле, алдарлыг ат артистерге албан турары күзенчиг, чүге дээрге өске кайы-даа республикада ындыг ат оларда бар. Артист кижини сценаже чалап үндүрерде, аңаа-ла артист (Иванов, Петров, Монгуш, Ооржак) дээш чарлаары эпчок, ооң алдарлыг адын адаары хүндүткелдиг. Алдарлыг ат дээрге ол кижиниң бедик мергежилдиинге улуг хүндүткел, ооң талантызынга мөгейиишкин-дир. Ынчангаш депутаттар чугаалажы-чугаалажы келгеш, ТР-ниң алдарлыг артизи, культуразының, эртеминиң, урап чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы деп аттарны арттырган. Оон аңгыда ТР-ниң өөредилгезиниң, кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы деп аттарны депутаттар база деткээн.

Арткан мергежилдерниң кижилеринге чаңгыс ниити ат турар: «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы». Оон аңгыда «улусчу» деп ат база бар, чижээ, Тыва Республиканың улустуң артизи, эмчизи, башкызы, чогаалчызы, чурукчузу, хөөмейжизи.

Кижи бодап көөрге, чоннуң хүндүткелин чаалап алган, бедик мергежилдиг, чогаадыкчы кижини «улустуң» деп ат-биле адаан соонда, ТР-ниң өөредилгезиниң, кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы деп адаан херээ чок-даа болгу дег. Ол кижи эмчи эвес болза, кадык камгалалының ажылдакчызы дээрге, колдуунда министерствода, өскээр чугаалаарга, удуртулгада ажылдап чоруур администратор кижи хевирлиг-ле-дир. Маңаа тускай аттың херээ чүү турган деп. Эмчилерни азы башкыларны аажок эки, онзагай, шылгараңгай удуртупкан кижи болза, ону ниити ат-биле — «ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы» деп каарга, четчир-ле хевирлиг турган чүве-дир ийин. Кым билир ону, депутаттарның боттарының шиитпирлеп алганы ындыг байдалдыг-дыр.

Дыка хөй үени депутаттар Хүндүлел бижик талазы-биле маргылдаага үндүрген. Ол турар бе азы турбас бе, турар болза, ону кым тыпсыр ужурлугул — Президент бе, Чазак бе, Дээди Советтиң Президиуму бе... Маргыжып-маргыжып келгеш, Хүндүлел бижикти Күрүне шаңналдарының даңзызындан уштур деп түңнелге депутаттар келгеннер. Хүндүлел бижик-биле кым-бирни шаңнаксаар болза, үстүнде эрге-чагырга черлери боттары тус-тузунда көөрлер ыйнаан, та канчалзыыңар.

Уттундура бербези-биле немей чугаалап каар чүве болза, бистиң республика көдээ ажыл-агый угланыышкынныг болганда, Тыва Республиканың алдарлыг малчыны болгаш көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг аттарны күрүне шаңналдарынга тускайлап кирген.

Бо хоойлу ёзугаар Тываның эң бедик күрүне шаңналы — республика ордени болур. Оон аңгыда медаль база турар. Ук медаль-биле чаңгыс кижини ийи-үш-даа катап шаңнап болур. Бедик шаңналдарны чаалап алган кижилерге чаңгыс удааның материалдыг шаңналын (акшаны) тыпсыры көрдүнген. Өске кандыг-даа чиңгелделер турбас.

Депутаттар ийи бүдүн, бир чартык хүн дургузунда ажылдааш, кол болгаш парын айтырыглар — ТР-ниң Үндезин Хоойлузунуң дугайында болгаш тус чер бот-башкарылгазының дугайында Хоойлузунуң дугайында орта чүнү-даа шиитпирлевээн. Мынчаар шуушпең ажылдап, ийиги чергелиг айтырыгларга ынчаар хөй үе чашканнаар болза, айыттынган дөрт хүнүнүң иштинге депутаттар «сыңмас» хевирлиг, бөдүүнү-биле чугаалаарга, чүге-даа четтикпейн барып болур. Ынчангаш арткан үени таарыштыр чарыгдап, элээн шалыпкын ажылдап, кевии херекчок чүве ужун маргыжып туруп албас болза, депутаттар Конституцияның баштайгы номчулгазын доозуп алырлар ирги бе...

* * *

Тыва Республиканың Дээди Совединиң үшкү хүнүнүң алды дугаар хуралы Тыва Республиканың Дээди Совединиң Регламентизинге өскерилгелер кирер дугайында айтырыгны чугаалажыры-биле эгелээн. Аңаа кандыг өскерилгелер кирер талазы-биле дыңнадыгны Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы **С. М. Козлов** кылган. Депутаттар ооң-биле чөпшээрешкеш, бадылаан. «Тыва Республиканың Чазааның дугайында» Хоойлуга өскерилгелер болгаш немелделерни кирер дугайында айтырыгны сессия чугаалашкаш, хоойлуга чогуур өскерилгелерни болгаш немелделерни киргеш, ооң күштүг болурун бадылаан.

Тыва Республиканың Конституциязының 80-ги чүүлүнүң үшкү пунктузунга өскерилге кирер дугайында айтырыгны сессияның бирги хүнүнде чугаалашкаш, шиитпирлеп чадааш, соңгаарлаткан турган. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов ону бөгүн үзе шиитпирлээрин саналдаарга, оон-биле чөпшээрешкеш, айтырыгны чугаалажырынче кирген.

Үндезин Хоойлунуң 80-ги чүүлүнүң үшкү пунктузунга дараазында немелдени кирерин саналдаан турган: «Тыва Республиканың Чазааның эрге-дужаалдыг кижилери: Күрүне секретары, Чазак Даргазының бирги оралакчызы, Чазак Даргазының оралакчылары, министрлер, күрүне комитеттериниң даргалары, эргелелдер, килдистер болгаш өске-даа структураның кезектериниң удуртукчулары, оларның оралакчылары, ол ышкаш судьялар, тус чер чагыргазының даргалары, ооң эргелелдер, комитеттер, килдистер удуртукчулары, оларның оралакчылары Тыва Республиканың болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттары болбас». Бо немелдени кирип турарының ужур-утказын эгезинде-ле депутаттарга тайылбырлаан турган. Допчузу-биле чугаалаарга, күүседикчи эрге-чагырга органнарының ажылдакчылары улус депутаты болбас ужурлуг. Баштай бо немелдени Конституцияга кирип, бадылап алыр. Ооң соонда «Тыва Республиканың тус чер чагыргазының дугайында», «Тыва Республиканың Чазааның дугайында», «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында», «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң соңгулдаларының дугайында» хоойлуларга бо-ла немелдени кирери көрдүнген. Чүге дээрге ол хоойлулар амгы үеде аңгы-аңгы болуп турар, оларның Конституцияда ышкаш чаңгыс аай болуру албан.

Конституцияга немелдени кирер дугайында айтырыгны чугаалажырынче сессия кирген. Баштайгы хүнде ышкаш, чамдык депутаттар ол 26 улус депутаттарының бүрүн эргелерин бо чылын доозулгуже чедир арттырарын, оларның орнунга депутаттар соңгуурунга хөй чарыгдал үнерин саналдаан. Чамдык депутаттар төлээлекчи болгаш күүседикчи эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазын аңгылап турар үеде күүседикчи эрге-чагырга органнарының удуртукчуларын депутатка хевээр арттырары хоойлуга дүүшпес, ынчангаш оларны депутат хүлээлгезинден хостаарын айтып турган. Бир эвес депутат мандадындан чарлыр хөңнү чок даргалар бар чүве болза, боттарының албан-хүлээлгезинден эки тура-биле үнгеш, парламентиге хевээр ажылдап артарын-даа саналдап турдулар. Ындыг-даа болза, ында олуржуп турар бодунуң депутат хүлээлгезинден хостаар ужурлуг 26 депутаттың иштинден кым-даа эки тура-биле «мени депутат хүлээлгемден хостап көрүңер» деп дилег кирген кижи чок болган. Оларга үлегер-чижек кылдыр Айыыл чок чорук министри Ч. А. Удумбара кымның-даа албадалы, суртаалы чокка Тыва Республиканың улус депутады хүлээлгезинден хостаар дилегни сессияга киргенин «дидим» чорук кылдыр санап турдулар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы **К. А. Бичелдей** сөс алгаш, күүседикчи эрге-чагырганың органнарының удуртукчулары депутат болбазының дугайында тайылбырны кылып, оларны бүзүредир хемчеглерин алган. Депутат хүлээлгеден хостаары дээрге, эргезин казыыр дээн эвес, ону хоойлу ёзугаар кылып турарын ол айыткан. Ону шын билбейн турарлар барын шүгүмчүлээн. Бо айтырыгга хамаарыштыр Тыва Республиканың улус депутаттары район чагыргазының даргаларынга чүнү бодап турарын сессияга дыңнаар саналды дарга кирген.

Эрзин район чагыргазының даргазы депутат **К. А. Мон** баштай сөс алгаш, бир дугаарында күүседикчи эрге-чагырга органнарының ажылдакчылары депутат болбазының дугайында немелдени Конституцияга кирип, хүлээп алырын саналдаан. «Район чагыргазының даргазы улус депутаттарының хамаарышкан Совединиң улус депутады болбас» деп «Тыва Республиканың тус чер чагыргазының дугайында» Тыва Республиканың бо чылдың май 8-те хүлээп алган Хоойлузунда бижээнин ол айыткаш, ону канчаар көрүп турарын чугаалаан. Ооң бодап турары-биле алырга, район чагыргазының даргазы Тыва Республиканың улус депутады боор болур. Республиканың Конституциязынга чаа немелде кирбээн амгы үеде ооң ынчаар бодаары чөптүг хире.

Дараазында Улуг-Хем район чагыргазының даргазы депутат **К. Т. Куулар** санал бергеш, район чагыргазының даргаларын Дээди Советтиң Даргазы буруудадып, шүгүмчүлеп турарынга таарзынмаанын илереткен. Чагырга даргаларындан 6 кижи Тыва Республиканың улус депутады болуп турар, олар күүседикчи эрге-чагырганың удуртукчулары шын, ынчаарга мында олуруп турар депутаттарның аразында бүдүрүлгелер, совхозтар директорлары болгаш өскелер-даа бар, олар база-ла күүседикчилер дээрзин ол айыткан.

Мурнунда санал берген ийи район чагыргазының даргаларының саналын деткип турарын Бии-Хем район чагыргазының даргазы депутат **К. А. Маспык-оол** чугаалаан. Депутат эрге-хүлээлгевистен чүге дүжүп бээр ужурлуг улус бис? К. А. Бичелдей бистерни буруудадырга, кайын боор. Депутат болгаш Президентиге чагыртпайн турган мен бе? Ол бүгүнү тодарадыр херек дээрзин саналынга ол айыткан.

Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунга немелдени киреринге хамаарышкан сайгарылга кандыг-даа түңнел чок дыка хөй шак уламчылап келген. Тодаргайы-биле айтырга, дүштекиниң 2 шактан кежээкиниң 7 шакка четкен. Чүве чугаалаар дээн күзелдиг депутат азы чалаткан даргалар боттарының бодалдарын ажыт-чажыт чогу-биле илередип турдулар. Маңаа демдеглеп каар чүве болза, санал берген депутаттарның болгаш чалаткан даргаларның дыка хөйү депутаттарның ажыл-чорудулгазынга доктаап, четпестерин чиди-биле шүгүмчүлеп, бодунуң округтарында кандыг-даа ажыл кылбайн турарларны чугаалаан. Харын-даа Тывада чурттавайн турар депутаттар безин бар. Оларга Ю. С. Путинцевти, В. А. Поповту хамаарыштырган. Оон аңгыда Тывага ажыктыг чүнү кылып турары-даа билдинмес, сессияга олурушпас «агаарда астына берген» турар В. С. Неделин ышкаш депутаттар барын элдептиин чугаалап турганнар. Онаашкан ажылынга ээ-харыысалга чок, эрге-дужаалын соора ажыглаар депутаттар барын санал бергеннер демдеглээн.

Хоойлулар чүге аңгы-аңгы утка-шынарлыг, карышкактыг болуп келгенил, Дээди Советтиң эрге-хоойлу политиказының комитеди, юридиктиг килдизи ол четпестерни эде кылбайн, чүнү кылып турарыл дээн ышкаш айтырыгларны база салган.

Конституцияга бир домак немелде кирер дээш колдуунда Дээди Советтиң бүгү ажыл-чорудулгазын депутаттар сайгарып, чугаалажып каапкан. Тыва Республиканың Дээди Соведи депутаттары-биле болгаш өске-даа ажыл-чорудулгазында чамдык четпестерни депутаттар илереткен.

Үндезин Хоойлуга немелде кирер дээн чугаа кандыг-даа төнчү, шиитпир чок уламчылааш туруп бээрге, чамдык депутаттар айтырыгны шыңгыы, чөптүг-биле тургузар ужурга таварышкан. Сессияны даргалап турган М. С. Козловтуң хуралды багай чорудуп турарын каш удаа сагындырган. Бир эвес Дээди Советтиң ажыл-чорудулгазын удуртуп шыдавас даргалар болза, боттары эки туразы-биле албан-хүлээлгезинден үнүп, чайлап берзиннер деп-даа саналдааннар.

Депутат **С. М. Достай** туруп келгеш, парламентиниң тарадыр, оон орнунга катап соңгулданы чорудар саналды кирген. Ол саналды депутаттар **В. С. Салчак, В. Д. Хемер-оол** болгаш өскелер-даа деткип, чогумчалыг ажылдап шыдавас Дээди Советтиң херээ чок деп түңнелди үндүргеннер.

Конституцияга бичии немелде кирип турар үеде айтырыг шак мынчаар чидиг тургустуна бээрин кым-даа бодаваан.

Бо берге, шыңгыы саналдың соонда сөс алганнарның хөй нуруузу С. М. Достайның саналын деткивейн турарын, тургустунган айтырыгны эптиг-чөптүг шиитпирлеп алырын чугулага көргеннер. Ооң сөөлүнде Үндезин Хоойлуга немелдени кандыг бадылаашкын-биле кирер дугайында тодаргай чугааны кылган. Немелдени кирерин депутат бүрүзү ат кырынга бадылаарын шиитпирлээн. Конституцияга немей кирер пунктудан «тус чер чагыргазының даргалары, ооң эргелелдер, комитеттер, килдистер удуртукчулары, оларның оралакчылары» деп домакты ап каарын дугурушкан.

Депутат бүрүзү ат кырынга бадылаашкының түңнелинде Конституцияга немелде кирер дээш бадылаашкын чогуур санга четпээн. Ынчангаш Конституцияга немелде кииртинмейн барган. Бадылаашкынга киришкен 105 депутаттың 78-и немелдени кирер дээш бадылаан, 22-зи удурланган, 4 кижи дадагалзаан. Дүрүм ёзугаар 82 бадылаашкын херек болганындан чогуур сан четпээн.

Ынчангаш Конституцияга бо немелдени кирерин дараазында сессияга хынамчалыг белеткеп алгаш келирин шиитпирлээн.

Депутат С. М. Достай саналын депутаттар канчаар көрүп турарын айтырып, ону бадыладырын негээн.

Парламентини тарадыр дугайында айтырыгны хүн чурумунга кирер дээн саналды ажык бадылаашкын-биле чорударга, чүгле алды кижи бадылаан, өскелери удур бадылаан, ынчангаш айтырыг эртпейн барган. Парламентини тарадыр дугайында айтырыгны депутаттар чүге тургуза бергенил, ооң чылдагаанын, үндезини бар дээрзи билдингир. Ындыг болганда Тыва Республиканың Дээди Соведи, Президиуму, даргалары, комитеттери ажыл-ижин анализтээр, депутаттарның берген шүгүмчүлелдиг саналдарын сайгарып көөр, ооң түңнел үндүрер, четпестерниң эдериниң дээштиг хемчеглерин алыры чугула болуп турар.

Сессия янзы-бүрү айтырыгларны база чугаалашкан.

Сессияның үшкү хүнүнүң ажылы оон-биле доозулган.

* * *

Сессияның декабрь 25-те ажылының дугайында материалдар солуннуң дараазында номеринге үнер.

Сессия ажылын 1993 чылдың январь 12-де уламчылаар.

ХЛЕБТИ ДЕҢЗИЛЕП САТСА

Тыва Республиканың Чазааның үндүрген доктаалын ёзугаар хлеб өртээ 1992 чылдың ноябрь 10-дан эгелеп, арбай, 1-ги, 2-ги сорттуг янзы-бүрү хевирниң арбай-кызыл-тас, база подольск далганындан 850 грамм деңзилиг хлебтиң өртээ бүгү садыг бүдүрүлгелеринге 12 (ам 15 рубль) рубль апарган. Бо өскен хлеб өртээ Россияның өске девискээрлеринге деңнээрге, амдаа чиик боор турар.

Кандыг-даа бараанңарның өртектери хүннүң чыгы өзүп турда, Тыва Республиканың Чазаа «Хлебке болгаш сүтке үүрмектеп садар өртектерни улгаттырганы-биле холбаштыр чоннуң эвээш хандырылгалыг кезээниң социал камгалалының талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалды дораан хүлээп алган-дыр. Ында чоннуң эвээш хандырылгалыг кезээнге социал камгалалдың немелде акша-хөреңгилерин тывары эргежок чугулазын айыткан. ТР-ниң Президентизи болгаш Чазаа чоннуң чединмес амыдыралдыг кезээнге дүрген дузаламчыны чедирер дээш шиитпирлиг-биле ажылдап турары өөрүнчүг-дүр.

Сүт-Хөл районну алыр болза, хлеб айтырыы-биле холбашкан бергедээшкиннер болбаан. Сүт-Аксы суурда төп пекарнядан аңгыда, Ишкин, Ийме, Баян-Тала суурларда хлебти быжырып турар. Малчыннарга садар далганның сөөртүлгези үзүктелбейн турар.

Хлеб болгаш хүн бүрүнүң херегленииниң аъш-чем өртээ өзерге, чонга дүвүреңчиг болбайн канчаар. Бир хонукта 6-дан 10 чедир булка хлеб херегледтинер хөй кежигүннерлиг өг-бүлелерге хлебтиң өртээ 12 рубль чедир өзерге безин дыка-ла аарышкылыг. Ындыг өг-бүлелер хонукта чүгле хлебке 72-ден 120 чедир, а айда 2260-дан 3600 чедир акшаны үндүрер апаар-дыр.

Сөөлгү үеде Сүт-Аксының төп хлеб быжырар чериниң бүдүрүп турар продукциязының шынары кудулаанынга чон хомудап турар. Улуг өртектиг хлебти садып аарга, чиг, деңзизи четпес, ийи кижи чемненгеш тотпас, чаптанчыг бичии борбак хлебтер болгулаар. Садыгга садары-биле чыып каан хлебтерни көөрге, билдингир: улуглуг, бичелиг боор. Бир хлебтиң ортумак кили 600-750 граммдан чөрле эшпас.

850 грамм хлеб дээш 12 рубль төлеп турар бис. Сүт-Аксында хлебтиң деңзизи четпес деп чугаалады вис, 200-250 грамм хлебти чедир албайн, ооң өртээн төлеп турар ышкажыл бис. Мен хүнде-ле дөрт хлеб садып алгаш, ооң бирээзи-ле 200 грамм четпес болур болза, халаска хлеб садыгжызынга 4 рубль 80 көпеекти артыкка берип турарым ол ышкажыл. А хлеб быжырар чер хонукта 2000-3000 хлебти быжырып турар. Ынчап кээрге, хлеб быжырар чер азы хлеб садыы боттарынга хөлчок орулгалыг болгаш камналгалыг ажылдап, чонну хүн бүрү мөлчүп чип турары ол-дур. Бүдүн ай иштинде акша орулгазы-биле санаар болза, та чеже рубль, далган-биле санажыр болза, та чеже шоодай далган артыкшылдыс боор чүве.

Чазак доктаалында 850 граммдан эвээш азы улуг деңзилиг хлебтиң өртээн чогуур деңзизинге таарыштыр санаан өртек-биле сайгарар деп айыткан. Президентиниң ат салып каан бо доктаалы үнгенден бээр элээн үе эрткен. Сүт-Аксында хлебтиң шынары куду, чонга деңзизи четпес хлебти сатпышаан.

— Хлебти деңзилеп садар дээр болза, бис бөгүндеп-даа эгелеп сада бээр бис. Ынчаар садыглаңар деп айтышкын-даа чок чүве-дир — деп, хлеб быжырар чериниң эргелекчизи Анзат Монгуш чоннуң айтырыынга харыылап турар.

Садып алыкчыларның эргелерин камгалаар болгаш чиижең садыглаашкынны болдурбас талазы-биле РФ-тиң Президентизиниң Чарлыынга дүүштүр Сүт-Хөлге хлеб быжырарын экижидер, ону чонга садыглаарын чурумчудар үе келбээн бе?

Шаңгыр-оол КУУЛАР.

ЧОГААДЫКЧЫ МАЛ ЭМЧИЗИ

Олчат-оол Карымович өскен-өрээн Теве-Хаязынга өөренип урда-ла, ос[illegible] уран-шевери лереп келген. Школазының үш-ажыл башкызы Идам Інмгеевич Ооржакты ол бо-ла акты бээр. Чүге дизе ыяштан ириг амытаннарның овур-севирин тургузуп болурун наа айтып берген. Ынчаң ззаныр мергежил тывылган-аа болза, улай сайзырадыр рга чок артып болур турган ээрзин Олчат-оол Карымович л үеня сактып чугаалап орар. Ус-шеверниң мергежилинче л өөреникчи чылдарының раңчок соонда катап көрнүп елген. Кызылдың көдээ ажыл-гый техникумун дооскаш, ныяк мал эмчизи 1973 чылда рзин районче ажылдап чоруп-ан. Ажыл-ижи эки эге алы-ындан аңгыда, Эрзинге мал мчизи бир онзагай кижиге аза ужуражып, кады чурттап, жылдаар чолдуг болган. л болза чурукчу, ус-шевер, ылукчу, композитор Бригад анчиевич Дүпчүр-дүр. Талан-ының далайынга эжинген, ергежилдиң бедиин тепкен ригад Санчиевич улуг-бичии-е дузааргак, хензиг-ле чаа-ай чүвени эскерип каар, ону еткиир, дуза кадар дээш кы-ар кижилерниң бирээзи. Ооң индыг сеткили мал эмчизи Ол-ат-оол Карымовичиниң чүрээн-е дээп, ус-шевер ооң холда-ын чүгле ыяштан чазаныры-а эвес, харын мыйыгай чо-ар-даштан янзы-бүрү дүрзү-ер кылырынга дузалаан.

Аныяк даш чонукчузу хостуг елерин сонуургаан мергежи-иинге бараалгалып, чылдың-а мергежип олурган. Ажыл-ап чораан черинге район, уур делгелгелеринге ооң жылдары көстүп, макталды п эгелээн. 1989 чылда Ол-ат-оол Монгуштуң баштай-ы ажылдары бедик Саян агларын ажып, аныяк даш чонукчуларының Красноярскиге болган делгелгезинге чединишкининиг киришкеш келген. Ол делгелге соонда даш чонукчузу улам хей-аът кирип, кажангызындан чогаадыкчы чединишкиннерлиг ажылдап эгелээн.

Ам бо хүннерде Таңды районнуң «Революцияның чалбыыжы» совхозунда мал эмчизи, ус-шевер салым-чаяанныг О. К. Монгуш чүгле бо чылын кылган ажылдарын көргүзүп орда, ону көрүп магадап гат болдувус. Салым-чаяанныг мал эмчизиниң «диригскен» мал-маганын карак-биле көрүп, хол-биле сеткил ханғыр туттуп суйбап ордум. Май, июнь айларда төрүттүнген «Сөөлүк», Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайганың сүүрелген дагларында чогаап тепкен савлыктарла, салааларым аразынга самнап-девип шаг болду, июль айның «Сергези» ылап-ла эрткен кышты хүр ашкаш, чай оъдунга шартайты семирээн, девип үнеринге белен мөгеле, хере тепкен тур. Октябрь айда дооскаңы «Тевениң» бодамчалыг карактары, маажым туружу мээн бодал-сагыжым доюлдуруп, ийи караам ине удунче кире халаан ужук-ла, «Тевениң» чаңакчызының чаъык, бодамчалыг арын-шырайынче ханы сиңнип кире берген олурду.

Ноябрь айның «Чыдар тези» узун, соок кыш-даа мензэ хамааңчок, кайы чалымга чаглактаныпты, кайы хемге хере тептеп кыштаайн дигензиг чоргаар чыдыр. Магадыг-ла салым-чаяан аа. Өлүг будумелден дириг амытанның овур-хевирин ол-ла хевээр, сомнап, чазааш, ёзулуг-ла диргизиптер! Олчат-оол Карымовичиниң чогаадыкчы ажылдары сөөлгү үеде түннелдерни дүргени-биле берип турза-даа, чамдык айларда ажылы «боозап» узайдаа бээр, чамдыктары элээн «сувайлыга»-даа бээр таварылга бар. Ол черле чогаадыкчы кижиниң таваржып эртер кокпаланган оруу, ажа халыыр «коорганы» чүве болгай. Даш чонукчузу-биле чугаалажып орда, ооң шаңнаткын ажылдап өөренгенин билдим.

Олчат-оол Карымович черле чогаадыкчы салым-чаяанныг кижи болду. Чоокта чаа «Шынга» үнген шүлүктерин ол сонуургадып көргүстү. Даш чонукчузу сагыш-сеткилиниң ырларын, кударалын чона аастар онзагай шүлүктери-биле бисти мыңнай кайгатты.

Олчат-оол Карымович Монгуш чонар-даштан сиилбип кылган ажылдары-биле олурда, ону чуруукка Ондар Охемчик тырттырып алды.

Кара-оол **НАТПИЙ-ООЛ.**

ЧАМДЫК СОВХОЗТАРГА БЕРГЕ БОЛУР

Малды кыштан хүр-менди ажырып алыры, оларның баш санын хоратпазы, кайы-даа чүзүн малдың чаш төлүн онча-менди камгалап, оларны чидириг чок доруктуруп алыры — кыштың амгы бо хүннеринден кончуг хамааржыр. Ол дээрге өшкү болгаш хойнуң одар-белчиирин таарыштырып тургаш, ону хүн бүрү солуп, эки одарладыры, бода малдың кажаа-хоразының байдалын чогумчалыг байдалга тургузуп, оларны аргалыг-ла болза аңгы-аңгы чем аймаа-биле доктааткан рационун черле кудулатпазын бодап, чедиштир чемгерери, суг-биле хүннүң-не хандырары-дыр. Чүгле бо таварылгада кандыг-даа мал кыштан күш-деңгелдиг ажып болур. Ынчалза-даа бо чылын чем курлавыры республиканың хөй-хөй совхозтарында, колхозтарында четчири-биле белеткеттинмээн болгай. Ол дугайын ол ажыл-агыйларның удуртукчулары эки билип турарлар. А амгы хүннерде чамдык черлерде кыштаглаашкынның байдалы кандыгыл?

Бо удаада Сүт-Хөл районнуң ажыл-агыйларында мал кыштаглаашкыны канчаар эртип турарын кааң-даа бол таныштырып көрейн. Черле районда амгы хүннерде ниити байдалды билип алыр сорулга-биле район чагыргазының көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехниги В. С. Чымба-биле ужуражып, оон-биле чугаалажыр аргалыг болдум. Баштай салган айтырыымга ол: «Эрткен чылдыынга деңнээрге, амгы үеде мал кыштаглаашкыны черле чүгээр эртип турар деп санаар бис» дээп болду. Специалист кижи ынча деп олурда, оон-биле маргышкан ажыы чүү деп кылдыр болгаш, ол бодалын улам тодарлап каарын дилээдим. Ажылын эки билир ооң харыылары тодаргай көргүзүп турду. Черле ынчаш амдызында кыштаглаашкынга кижи дүвүреликки дег чүве чок-ла болганы ол ыйнаан. Кол зоотехниктиң сагыш-сеткилиниң ырлазында сорулгу аажок болду. Василий Салчакович баштайгы чугаазын улаштыр мынчаар тайылбырлады:

— Колдуунда бо хүннерге чедир улуг соок чок болганы малдың деңгилде-кужунге эки салдарлыг болуп тур. Дыңзыг соок малдың азыралынга, чемгериилгезинге шаптык чедирип болур чүве. Ынчангаш амгы үеде кол-ла кичээнгейни малдың чемгериилгезинче, ооң суггарыынче салып турар бис. Декабрь айның баштайгы хүннериниң түңнелин ёзугаар алырга, районда 7225 тонна сиген, 7200 хире тонна силос, 1440 тонна сенаж, 1332 тонна саваң болгаш 1072 тонна мал чеми культуралар бар болуп турар. Моон алгаш көөрге, малды кыштан хүр-менди ажырып ап болурунуң аргазы бар-дыр дээрзин санап көрдүвүс. Ындыг-даа болза, чамдык мал чемнерин немей тып алырын база чугаалажып, ажыл-агыйларның тускай эртемниглери, удуртукчулар-биле дүгүржүп турар бис. Чүге дээрге эрткен чылын барык бо үеде «Сүмбер-Уула» совхозтуң сигени төнүп калган, а Карл Маркс аттыг совхозка мал чеминиң курлавыры тыка эвээжей берген турду. Шак ындыг чүүлдерни бо чылын катаптавазын болгаш, Карл Маркс аттыг совхозтуң тускай эртемниглери Чаа-Хөл районнуң Шанчыдан саваң садып алырын чугаалажып эгелей берген, өске черлер-биле шак ындыг саарыжылганы «Сүмбер-Уула» совхоз база чорудуп турар.

Ийет, амдызында силерниң районда мал фермаларында-даа, хойжу кодааннарда-даа мал кыштаглаашкынының байдалы эрткен чылдыынга көөрде, черле чүгээр болуп турарын чамдык ажыл-агыйларның чижектеринден көрдүвүс, ол эки-дир. Ынчалза-даа кыш узун болгай, а ооң соонда частың когуруумнуг хүннери база келир. Чогум-на малдың баксырар үези ол деп билир херек. Орта хамаарыштыр бодалыңар чүл деп айтырыымга ол мынча дээн:

— Ындыг харын. Силерниң-биле баштай чугаалажып эгелээрде, чижээ, «Алдан-Маадыр», «Кызыл-Тайга», «Ишкин» совхозтарның малчыннары бо кышты черле хүр ажа бээр дээн мен. Ам ону тодаралы каптайн. Чүл дээрге алдан-маадыржылар сиген, силосту четчир, харын-даа артыкшылдыг кылдыр белеткеп алганнар. «Ишкин» совхоз сиген белеткээр планын ажыр күүсетти, а кызыл-тайгажылар сиген четчир, оларда курлавыр бар болур ыйин. Ынчангаш бо ажыл-агыйларның малы бо кыштан менди ажар дээрзинге бүзүреп турар бис. А чүгле чаңгыс кол чүве бар. Ол болза мал чеми бар-ла дээш ону уш-баш чок төтчеглээн херээ чок. А камнаар, хумагалаар херек. Оон аңгыда малчыннар-даа, тускай эртемниглер-даа бот-харыысалгазын чавызаткан турул болбазы — айтырыгны боттуг шиитпирлээринге ылиг болурун утпаза эки.

Бүдүн районга чаңгыс аай дески чүве кайын турар ийик аан. Бир-ле ажыл-агый, бир-ле коллектив дедир тырттыш турул алыр ышкажыгай. Бистиниң ындыг чижектер база бар. Чижээ, эрткен чылдыынга деңнээрге, бистиң бодап турарывыс-биле алырга, чамдык сүт-барааны фермалары кышты бергедеп ажар боор деп санап турар бис. Чүге дээрге мал чеминиң хөй чарыгдалы колдуунда-ла оларга үнер болгай. Ам безин сүт саалдазы эрткен чылдыындан кудулай берген. Район хемчээли-биле алырга, бо хүннерде бир инектен-не 900 грамм сүт саап ап тур бис. Бо көргүзүг эрткен чылдыындан 1.1 литр эвээш боор турар. А мында чылдагааны чаңгыс: чамдык ажыл-агыйларда мал чемин кызаңнып берип турарында. Шээр мал кодааннарында байдал черле шору: ниитиниң малында хорамча, деңгел-күжү баксыраан чүве чок. Ындыг-даа болза районнуң чамдык ажыл-агыйлары сиген-ширбииштин немей тыптыныш алырын саададыр болза, бергелерге ала-чайгаар-ла таваржы берип болурун баш удур билип турар бис. Карл Маркс аттыг совхозту алыыл. Олар мал чемин чогуур хемчээлинден ыракта эвээшти белеткээннер. «Сүмбер-Уула» совхозта байдал база-ла ындыг: мал чеми чедишпес. А «Сүт-Хөл» совхоз бо чылын кымдан-даа дора ажылдаан: бо ажыл-агыйның ажылчыннары белеткезе чогуур сигенниң планының чүгле 24-ле хуу күүсеткен. Силос, саванны кончуг эвээш курлап алган. Амгы хүннерде сиген ол ажыл-агыйда төнүп турар.

Черле бодап олурарга, бо ажыл-агыйда байдал шала дүвүреңниг чорду. Совхозтуң сигенчилери мал чемин четчири-биле белеткеп шыдаваан — кышкы үеде малчыннарны берге шылгалдаларга чыгаар дей берген. Мал чеми ажаап алыр бачым, чымыштыг үеде бо ажыл-агыйга үш директор солушкан: бир директор ийи хүн ажылдаан, оон чоруй барган, өскези бир неделя ажылдаан. Амыдыралга мындыг база болгулаар-дыр. Барып-барып кончуг чугула сезон үезинде аан. Чайгы үеде хемнер суу улгаткаш, совхозтуң 300 гектар тараазы сугга барган. А сиген шөлдери совхоз девискээриниң чанында болганындан ону суурнуң хуу малдыг кижилериниң 500 чыгам инектери чиирин чип, саза базып каапкан. Ынча мал чаңгыс кадарчыга күш четтирбейн барган. Кадарчыларны немей тургузуп алыр дээрге, совхозтуң кассазында оларга төлээр артык акша тывылбаан. Ам канчаар, хуу малдыг кижилерге штраф онаар, хемчеглерни алгылаан. Айыйы-биле акша барааны көрбээн улустан чүнү алыр боор — база чадашкан. Бо айтырыгны район прокурорунга, улус судьязынга чедир чугаалажып, район чагыргазынга барып билдиртип шаг болган — ажыл-агыйның удуртукчулары малын сиген болгаш тараа шөлдеринче киирбес дугайында хуу кижилер-биле керээ чарып албаан болган. Хуу малды сиген, тараа шөлдеринден чайладып чадап турда-ла, хайыраан сиген ынчаар ажаап алдынмайн барган. Алак соонда келгеш, хуу кижилер-биле тус-тузунда керээ чарып алырын районнуң улус судьязы совхозтуң удуртукчуларынга сүмелээн. Бир эвес мал сигенин тараа шөлүнче бир удаа киирген болза, чедирген когараланың өртээн ооң ээзи төлээр, а ол мал үш удаа «чуруму урептеп» болза, оон бодун ниитиниң малынче шилчидер кылдыр көрген. Бир эвес ажыл-агыйның удуртукчулары амдан эгелеп хуу малдыг кижилер-биле ындыг керээ чарып алыр болза, келир чайын ол күштүг апаарып, малдың ээзи каражалай бээрин ам сагындырып каалы.

Ынчалза-даа мааа немеп каар бир мындыг бодал бар. Хуу малдыг кижилер чүгле бодунуң мал-маганының тодуг-догаа, семис-шырак болурун күзээш, ажыл-агыйның сигенин, тараа шөлдеринче малын кииринкеш, аңаа-ла кулаан кызыргаш, ынаар олбайн, арын-нүүрлүг болуп, ак сеткилдиин көргүскен болза, ажыл-агыйның сигени кыштың баштайгы айы төңгелек турда-ла, кайын төнүп чыгай бээр деп. Олар бөгүнгү хүнну бодаан болза аан...

Сүт-Хөл районда орулгалыг ажыл-агый чаңгыс-даа чок. Районнуң сес совхозу күрүнеге 2.5-тен 7.8 миллион рубль четир өрелиг болуп турар. Чамдык совхозтарның ажылчыннары ажыл төлевирин үш ай дургузунда албайн турар. Кижилерниң карманнарын шуут куругаттазы-биле оон-моон тыптыгып алган акшазын 1000 рубльден бичии ажыг хире авансыта үлеп берип келген. Чамдык ажыл-агыйлар натура хевириниң төлевирин ажыглап турар. Олар ажылчыннарга ажыл төлевиринге мал-маганы, тараа-былааны онаштыр берип келген. Акша-төгерик тывылбас, ону өскээртен киирип алырының аргазы чок кынныш келирге, совхозтарны хевээр арттырып, оларның баазазынга кооперативтер, биче бүдүрүлгелер тургузар деп шиитпир хүлээп алдынган. Ол дугайында таныштырылганы ажыл-агый бүрүзүнге эттиргилээн. Кымның каяа ажылдаарын, чүнү кылырын тус-тус совхозтар аайы-биле хуваап каан. Бо талазы-биле чугула херек санаашкыннарны чорударын доозуп турар. Ам чүгле юридиктиг магадылал тургузуп алыры арткан. Бир-тээ, кижилер амыдыралдың амгы негелдезин ёзугаар чурттаарын күзей берген болганда акша-көпеек киирип алырының аргазын тып, дилей бергенде, олар ажылдың кайы-даа участогунга база, чүгле ээй күзел, бедик тура-соруу-биле ажылдаар апаар-дыр. Чүгле от таварылгада орулга кээр, бай-шыдалдыг болу бээр-дир ийин.

Шаңгыр-оол **ДОРЖУ.**

ХУУЖУДУП АЛГАН

Сөөлгү үеде бүдүрүлге чер-ерин өг-бүле, дөргүл-төрел аза бөлүк кижилер хуужудуп п турары өөрүнчүг. Хуужу-улганың ажыын амыдыралга жыглап эгелей бергенивисти ындыг чижектер бадыткап урар. Хандагайтыда аалчы-ар бажыңын Владимир Сат г-бүлези, дөргүл-төрели-биле уужудуп алды. Аалчылар ба-жыңының одалга системазын урттталга-коммунал ажыл-гыйының одалга системазын-ан аңгылап кылып алган. Аалчылар бажыңының аалкы аъдында аъш-чем, идик-хеп ймаа садар бичии садыг база жылып алган.

Район төвү Хандагайтыда урда автовокзалды Юрий Баазан өг-бүлези-биле аренда-а алды. Өг-бүле ону ам хуу-удуп алыр бодап турар. Моон мурнунда бо автовокзал ктаттынган турду. Одалга истемазын допуруп каан, лектриң шугумунуң удазынна-ын тура тыртып каапкан, оңгалары буза шаап каапкан урду. Юрий Баазан ол бүгү релген черлерни септеп-селир атериалдарны бодунуң акша-төгерии-биле тыптынып, садып ап тургаш, ыяк кылып алган.

Ажылгыр, тура-соруктуг кижи чүнү-даа шыдаар, күзелин чедип алыр деп чоннуң чугаазы бар болгай. Ю. Баазан автовокзалдың залын үзүктээш, баартак хевирлиг чүве кылгаш, ырак-узак чорук чорууp чонга эки болзун дээш изиг шайны, аъш-чемни белеткеп кылгаш, чонга садып турар. Ийи бичии өрээлди аалчылар хонар чер кылдыр эдедерип турар. Орта сес орун турар. Оруннарны садып эккеп алган. Удавас орта аалчыларны хүлээп ап эгелей бээр. Юрий Баазаң орук кижилериниң сеткил-сагыжынга эки болзун дээш вокзалдың ишти-даштында бүдүүр черлерни бүдүп, чугайлаар черлерни чугайлап алган. Херимни аянныг кылдыр септеп-селээн.

Хуужудулганың кайы хире ажыктыг боор турарын бо ийи чижек тодаргай бадыткап турар боорга, бо чүүлдү бижээним ол.

Владимир **МОНГУШ.**
Өвүр район.

Аргыжар чон хөй, автобустар бичии

Эрзин районнуң чону моон мурнунда найысылал Кызыл-биле саат чок аргыжып, ажыл-херээвис бүдүрүп ап турдувус. Самолеттар-даа саат чокка ужуп турду. Рынок харылзааларынче шилчиир дээн соонда аргыжылгавыс бергеделеп, чонну шуут хилинчектеп турул берди. Самолеттар шуут ушпастаан, аэропортувусту ол дүжүрген. Самолеттар ужуп турар шагда 30 минута иштинде өпейлеп чораш, найысылалга чедип турганывыс ам дүште-дүне чүве дег артып калган. Чер кыры-биле ымчак сандайларлыг, чылыг болгаш улуг делгем автобустарга чыргап чоруп турдувус.

Амгы үеде аргыжылгавыс улам дорайтап келген. Ишти чылыглаттынмаан бичии автобустар чоруп турар болу берди. Кызылдан бистиң район төвүнге кээп турар автобустардан дүжүп турар пассажирлерни көөрге, кээргенчиг-дир. Чоокта чаа ол бичии автобуска 36 кижи Кызылдан сыңмарлажып алгаш, келгенин караам-биле көрдүм. Кыштың соогунда чорук кижилерин ол автобустуң чолаачызы кээргээш-даа олуртуп алды ыйнаан.

Эрзинниң чону аргыжылга талазы-биле кайы хире бергеделеп турарын Кызылдың пассажирлер аргыштырар автобүдүрүлгезиниң удуртукчулары өөренип көргеш, хөй пассажирлер олурар автобустардан бистиң районче чорудуп турарын дилеп тур бис.

Сандыр **КЫРГЫС.**

Хереглел кооперациязында

ШИЛЧИЛГЕ ҮР БОЛГАШ ААР БОЛУР

Бо чоокта хереглекчилер кооперациязының дугайында номчукчуларывыска материал парлаваан болгаш бо удаада Тыва Республиканың хереглекчилер ниитилелдериниң эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Х. Д. Монгуш-биле интервьюну бердивис. Амгы бо рынок харылзааларынче шилчилгелиг үеде республиканың хереглел кооперациязының бүдүрүлгелери болгаш организациялары канчаар ажылдап турарын даргадан бистиң корреспондентивис сонуургаан.

— Хонук-оол Доржуевич, еспубликаның хереглел кооерациязында рынокче шилилге кандыг байдалдарлыг оруп турарыл?

— Доразы чугаалаар чүүлүм олза, рынокче шилчилге бисерге кончуг аар, нарын болаш үр хуусаалыг болур деп одаар мен. Ынчалзажок бисиң бүдүрүлгелеривис болгаш рганизацияларывыс база эвиел баштаар чери бо берге еде көдээниң чонун чугула ерек аъш-чем болгаш үлетүр барааннары-биле хандыар дээш бар-ла күженишиннерин уидуруп турар.

— Ынчаарга барааннарны илерге кым берип турарыл, ларны кайын, канчаар ап урар силер?

— Эргиде планныг экономиа үезинде турганы ышкаш, бо 2 чылда ындыг төпчүткен онаулар деп чүве чогу билигир. Ынчангаш бистиң жылдакчыларывыс ынайээр чоруп, бараан бүдүрүкүлерин дилеп тып, оларныңиле дугуруушкаш бээр Тывае барааннарны садып сөөрүрүнче улуг кичээнгейни саып турар. Бо чылдың 10 йларының иштинде чүгле аъшем барааннарын 250 млн. убльге садып алган бис, а ске чүзү-бүрү барааннарны — 585 млн. рубльге. Амгы үеде чонну ылангыя аңгыангы үс аймаа-биле, ногаа, таакпы, шай, макарон кылыгарны болгаш крупа аймааиле хандырары кончуг бергеден турар.

Бо чылын 225 тонна хендир узун, 232 тонна маргарин, 94 тонна мал узун садып алыр ргалыг болган бис. Удавас 3 улуг цистерна ишти хендир үзүн алыр бис, ол ышкаш бистиң ажылдакчыларывыс маргарин тып алыр дээш Красноярск, Новосибирскиже чорупкан.

Таакпы-биле хандырылга бергедеп турар дидим. Бистиң чаңгыс борбак кержэлиг фабрикавыс — Ростовта Донуң таакпы фабриказы. Оон 10 ай иштинде 88 млн хап таакпыны ап тыртып каапкан-дыр бис. Ам-даа ийи контейнер таакпы келир.

Ставрополь крайының Ессентуки консерва заводундан дыка хөй ногаа болгаш чимис аймааның банкаларын садып алган бис. Грузияда байдал ындыг эки эвес-даа болза, Чыквиниң шай фабриказындан 400 тонна сарыг шайны алдывыс.

Макарон, крупа, аймаан база ындыг байдалдыг тып эккеп турар бис.

Бистиң бергедээшкиннеривисти билип, ону эвээжедиринге улуг дузазын бистиң республикадан депутат болган РФ-тиң улус депутады В. А. Рошин көргүзүп турарын черле демдеглээр апаар. Оон ачы-дузазы-биле немелде далган, чигир, даштыкы макарон, таакпы болгаш өске-даа барааннарны алыр аргалыг болдувус. Оон аңгыда ол биске 135 млн. рубль чиигелделиг чээлини, 300 млн. рубльге ногуур барааннар садып алырынга чээли алырынга дузалашкан.

— Барааннарны өскээртен тып киирер дээш кызып турарыңар билдингир-дир. Ынчаарга, Хонук-оол Доржуевич, хереглел кооперациязы бодунуң мында бүдүрүлгелеринге бараан бүдүрер дээш чүнү канчап турарыл?

— Республиканың районнарында амгы үеде бистиң 76 бүдүрүлгевис ажылдап турар. Ол дээрге хлеб заводтары, пекарнялар, колбаса цехтери, эзиртпес суксуннар, булочка, пряник, кондитер кылыглары бүдүрер цехтер-дир. Кызылда бистиң бүдүрүлге комбинады оруп-дежек херекселдерни, хөвеңниг чоорганнарны, тускай хепти, бистиң дилги фермаларының кештеринден моюндуруктарны болгаш бөрттерни даарап турар. Ол ышкаш ногаа консерваларын, колбаса болгаш ыштаан продукталарны, эзиртпес суксуннарны кылып турар.

Он ай иштинде комбинаттың саарылга эргилдези 35 млн. рубль болган болгаш эрткен чылга деңнээрге, 6 катап өскен. А шупту бүдүрүлгелеривис чонга 137 млн. рубльге барааннарны бүдүрген. Бо алырыны ам-даа хөгжүдеринче сагыш салып, сайзырадыр бис. Чижээ, чүгле бо чылын Эрзинде хлеб заводу, кондитер кылыглар цехтери Нарын, Берт-Даг, Ү-Шынаа, Эрги-Барлык, Кызыл-Мажалык, Хандагайтыда ажылгалче кирген. Чыл төнчүзүнге чедир Сүт-Аксынга, Улуг-Хемниң Торгалыгга, Шагаан-Арыгга цехтер ажыттынар.

— Күрүне өнчүзүнүң хуужудулгазы чоруп турар болгай. Бо талазы-биле байдал силерге кандыгыл?

— Хереглел кооперациязының бүдүрүлгелери хуужудулгага кирбес ужурлуг. Чүге дээрге мында өнчүнүң хевири ындыг. «Россия Федерациязында хереглел кооперациязының дугайында» РФ-тиң Хоойлузунда хереглел ниитилелдериниң өнчүзү хуучу кежигүннерге хуу өнчү кылдыр хамааржыр деп көрген. Ынчангаш ону хуужудар-хуужудуптазын ниитилелдерниң хуучу кежигүннери боттары билир. Хуужудар-даа дээн болза, оларның чөпшээрели-биле. Бүдүрүлге чери элээн каш чыл уламчылыг ажылдап келген болза, ынчан ооң салым-чолун хуучулар боттары шиитпирлээр.

— Хонук-оол Доржуевич, силерде карылгалыг бүдүрүлгелер бар бе?

— Бо чылдың 9 айларының дургузунда хереглел системазы ниитизи-биле 47 млн. рубль карылгалыг ажылдаан. 53 бүдүрүлге болгаш организацияның 20-зи карылгалыг болган. Кол алыр — садыглажылга талазы-биле карылганың түңү 57 млн. рубль.

Шак мындыг ажылдың чылдагааны чүдел дээр болза, хостуг өртектерге немеп болур чөпшээреттинген 45 хуунну немээрге-даа, ол барааны садып алырының болгаш сөөртүрүнүң чарыгдалдарын дуглап шыдавайн турар. Чижээ, үүрмектеп садар бараан садарылгазының орулгазы 25.17 хуу болза, (9.6 катап өскен), а чарыгдалдар — 32.64 хуу азы 13.4 катап өскен.

Бо чылдың апрель 4-те РФ-тиң Дээди Совединиң хүлээп алганы Кыдыкы Соңгу чук болгаш аңаа деңнештирген районнарга бараан чедирериниң хандырылгазының хемчеглериниң дугайында доктаал күүсеттинмейн турар. Ол ёзугаар 83 хуунуң орнунга 10 хуу чиигелделиг чээли-биле бараан садып ап болур база транспорт чарыгдалдары 50 хуу чиигеттинген турар ужурлуг. Ол бисте чок.

Шак мындыг карылгалыг ажылдың түңнелинде бистиң сан-хөө байдалывыс баксыраан болгаш берикчи заводтар-биле өй-шаанда санажып чадап турар бис.

— Хереглел кооперациязының бүдүрүлгелери хуужудулгага чектерин канчаар ажыглаар бодап турарыл?

— Хереглел кооперациязының өнчүзү хуу, улуглуг өнчү болганда, бистер күрүне өнчүзүнүң хуужудулга чектерин хүлээп ап-даа, садып ап-даа шыдавас бис. Кооперацияның материал-техниктиг баазазын сайзырадыры-биле РФ-тиң Төп эвилели (Центросоюз) хереглел кооперациязының ажылдакчыларының, хуучуларының болгаш өске-даа хамаатыларның чектерин чыып алыр инвестиция фондузун тургузар бодап турар. Оон оларны орулгалыг бүдүрүлге черлеринче киргеш, орулгазының хуузун алыр, бо айтырыгны өөренип көрүп турар.

— Хонук-оол Доржуевич, силерниң системада социал камгалал айтырыы канчаар шиитпирлеттинип турарын сонуургадып көрүңерем.

— Өртектерниң хостуг апарганы-биле бистиң ажылдакчыларывыстың көвей кезии аныяктар болгаш херээженнер болганда, социал камгалал айтырыы чидиг-биле тургустунары чугаажок. Ынчангаш ажылдакчыларның акша-шалының өстүрген, үр чылдарда ажылдаан хоочуннарның пенсиязынга немелделер берип, чаңгыс удааның дузаламчызын доктаамал көргүзүп, хоочуннарның бажың-балгадын-даа септеп берип турар.

Хереглел эвилели бодунуң балансызында ажылдакчыларның уругларынга «Орленок» лагерьин, ажылдакчыларга — «Дус-Хөл» профилакторийни, Кызылда «Рябинушка» уруглар садын тудуп турар.

Ол ышкаш ажылдакчыларга бажың-балгатты туттуруп берип турар бис.

— Тывада хереглел кооперациязының шугумунга кандыг-кандыг организастыг өскерилгелер турул болурул, Хонук-оол Доржуевич?

— «Россия Федерациязында хереглел кооперациязының дугайында» Хоойлу ёзугаар бисте организастыг эде тургустунуушкун чоруп турар. Амгы үеде хереглекчилер ниитилелдеринде хуучуларның эде бүрүткээшкинин чорудуп, чаа уставтарны хүлээп ап, хереглел кооперациязын улам быжыг тургузар дугайында кончуг ниитпирлиг ажылдар кылдынып турар.

— Интервью бергениңер дээш силерге өөрүп четтирдивис. Ажылыңарга улуг чедиишкиннерни күзеп каалы.

Редакцияның почтазындан

КҮШТҮГ ХООЙЛУ ХЕРЕК

Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозтуң хоочун хойжузу, күш-ажылдың Кызыл Туг орденниң эдилекчизи, район Совединиң улус депутады Бегзи Сорунзанович Саая-биле ужуражып, оон ажыл, амыдыралы-биле таныжып, чугаалашкан мен.

— Мал ажылында 15 чыл боор чор бис. Сөөлгү 6 чылдарда төрүүр хой кадарып, 100 хойга онаштыр 85-110 чедир хураганны камгалап өстүрүп, дук планнарын база ажыр күүседип келген бис. Бо күзүн 200 ажыг кыс хураган хүлээп алган, ам ону кадарып тур бис. Кыштаавыс Чаңгыс-Терекниң Куржаангы деп черде. Черле төрүүр хой кадарып келгеш-ле кыштап турган кыштаавыс ол чүве. Кыштагда чурттаар бажың, чунар бажың бар. Ковай девискээри электриплиг. Телевизордан делегейниң дескиндир көрүп, суурда улустан дудак чок чурттап олар бис. Кыштаг-хоран, бажың-балгаттың үүрмек септелгелерин чазын-на кылып алыр бис. Күзүн боттарывыс күжүвүс-биле 18 тонна сигенни, көк-суланы катай белеткээш, кыштагда чедирип алган бис. Амгы үеде хураганнарывыс күш-деңгели эки, хүр-менди кыштап тур.

Ийи боттарывыс айда 3 муң акша алыр бис. Ол чүге четчир боор. Бараан-сараан өртээ талыйтыр өскеп үе ышкажыл бо. Боттарывыс хууда мал-маганныг болгаш чайгы үеде сүттен кылыр чемнерни боттарывыс белеткеп кылып алыр бис. Кышкы чишти мал семис турда-ла, белеткеп алган бис. Совхоз тараа, далганны чүгле малчыннарга эвес, көдээде чурттап турар пенсионерлерге база садыглаар. Автосадыг база кээп, бар барааннарын садыглап турар.

Совхоз бо чылын мал чемин шыдлар шаа-биле белеткээн. Арбай, кызыл-тас, чинге-тараа дүжүдү база эки болган. Совхоз тараа дээрбезин, хлеб быжырар черни тудуп алган. Совхозка бо биче бүдүрүлгелер ам каш хонуктардан ажылдап эгелээр. Бо берге рынок харылзааларының үезинде ынчаар ажылдавас болза хоржок. Аныяк директор Николай Күжүгет черле шимченгир, тывынгыр, сагыңгыр ажылдап турар. Чонның социал камгалалы, амыдыралы дээш доктаамал кичээнгейни олче салып турар.

Чылдың-на солуннарны чагыдып ап, кайда чүү боор турарын оон номчуп алыр бис. Келир чылда тыва солуннарга чагыдылгаларны кылдырган бис. Ам Тывага шыңгыы хоойлу-дүрүмнү доктаадып хүлээп албас чүве болза, байдал бергедеп кел чыдыр. Машиналыг балгаттыг бөлүк оорлар оваалааш черле көдээ аалдарны үптеп-тонап эгеледи. Моон соңгаар мал азырап, көдээге амыдырап-чурттаары бергеледи деп, чон чугаалажып тур, черле канчалза экил? Бо талазы-биле оорларга удур шыңгыы күштүг хоойлу херек — деп, хоочун малчын чугаазын доосту.

Селип-оол **ИРГИТ.**
Тээли.

КЫШТАГЛААШКЫН ХҮР

Улуг-Хем районнуң «Эйлиг-Хем» совхозунуң малчыннары бо кыштаглаашкынче багай эвес белеткелдиг кирген.

Мында 23874 баш өшкүнүн алдан кыштаанда байдал черле чүгээр болуп турар. Кыштаг бүрүзүнде 8-10 тонна сиген дүжүрттүнген, малчыннарда совхозтуң садып алганы 200 тонна арбай, суглазы база деткимче болуп турар. Март, апрель айларның аразында чүгле 20 хонук иштинде чымыштыг иш — өшкү оолдаашкынын эртирер, малчыннар аңаа ыяк белеткелди чорудуп турарлар. Эрткен чылын республикага көскү түңнелдиг болган малчын Баз-оол Чудаан-оол чүгле бо чылын совхозунга 151 муң акшаның орулгазын киирген. Белээ, Темир-Сүт, Деспеекте малчыннар Тимур Дамдыр, Март-оол Кудер-оол, Допуй-оол Лама кышкы 20, 20, 15 тонна сигенни белеткеп алган — кодан-кыштаа хомудал чок байдалда.

Ким-оол **ХЕРТЕК.**

Суг сөөртүкчүзү

Эмбес-оол Иргитович Араптан — Бай-Тайгада «Бай-Тал» совхозтуң мурнакчы чолаачызы. Ол машина баштарып ажылдаандан бээр 26 чыл ажа дүжүп чоруур. Ооң мунган машиназы кыжын-даа, чайын-даа урелип деп чүве билбес. Чүге дээрге ол машиназынга кончуг камныг, бичии-ле урели берген черни доораан кылып алыр.

Мал чеминиң белеткелиниң үезинде Эмбес-оол Иргитович сиген белеткекчилеринге сугну доктаамал чедирип берип турар. Мурнакчы чолаачы бо хүннерде Туралыгда. Шивилигде кыштаглап турар малчын кодааннарда сүт чедирип берип турар. Ол хүнде чеже-даа аалдарга чедип, сугну чедирип турар. Бо чымыштыг үеде ниитиниң малын кыштан хүр-менди ажырарынга малчыннарга бодунуң дузазын чедирген.

Делгер **КАН-ООЛ.**

ААДАН
«Дыштанар хүн» арны

ШОЛАЗЫН КАЙЫЗЫ ДЭЭР ИРГИ?

Амыдыралдан чугаа

«Чаа-Хөл — ойтулааш деп оюннуң төрээн чурту» дижир. Ол арай ындыг эвес боор. Шаанда феодалдыг Тываның үезинде Өвүрге Орус-Хүнду деп дүржок дүжүмет чурттап чораан. Ойнаан уруглар безин оңу көөр хөөн чок, ынчангаш мынча дижип ырлажыр турган:

«Оялазы баглаажында
Бажын савап туру-ла бе,
Орус-Хүнду өөнейде
Ойтанайнып олур-ла бе».

Дөртен чылдар төнчүзүнде Барыын-Хемчиктиң Хөнделеңге барган мен. Ол черниң ойнаан оолдар, кыстары мынча дижип ырлажыр чүве чораан:

«Сайлыг-Кужур кежип
чыткаш,
Сарамаага тутгурдувус,
Сарамаа деп сарыг ашак
Санап тургаш, бижип алды».

Чөсуур черлерниң айтыышкыны-биле Хөнделен сумузунуң ынчаарда даргазы Сарамаа деп акый ойтулаашттаан оолдарны, уругларны тудуп, данзылап турган кижи-дир.

Чөөн-Хемчик кожууннуң Хайыракан, Баян-Таланың аныяктарының ойтулааш үезинде мындыг ырызын база дыңнаан мен:

«Базар-ойну, Челер-ойну
Мамедовка черле бербе,
Машиназы чок-ла болза,
Базып чана бээр ыйнаан».

Колхоз даргазы Мамедовтуң тывалаарын Хайыраканның чону магадаар чүве чораан. Оолдар, кыстар чүге ынчаар ырлажы бергенин айтырарымга, ол менээ мынча деп харыылаан: «Бо черниң аныяктары Чаа-Хөлдүң оолдар, кыстарын өттүнүп, ойтулаашттаар апарган, улус удутпас боорга, оларны кончуп шаг болган мен».

Ынчаарга шолалажыр, чүве адын ойзур чорук Чаа-Хөлде шагдан бээр шуут чаңчыл болган. Бо чаңчылда эки-даа, багай-даа талалар бар деп бодаар мен. Эки талазы — кижилерни хүндүлеп, оларны шолалап адаары, а багай талазы — чамдык байбаң кижилер өскелерни куду көрбүшаан, багай шоланы оларга «шаңнаары». Ынчангаш эки талазын амыдыралга арттырбышаан, багай талазын шуут-ла ээзип каaптары дыка күзенчиг.

Шаанда күдээлер, кеннээттер, оолдары, уруглары улуг улуска адавас, ылаңгыя катын, кат-иезин, бээн, кунчуун аажок хүндүлээр чораан. Ак-Туругга Кажыкай деп кончуг томаанныг, угааннныг, шевер, ажылгыр ирей турган. Ооң күдээлери, кеннээттери, оолдары, уруглары кажыкты «ойнаар-сөөк» дижир.

Коргунчуг дириг амытаннарны Ак-Туругнуң чону база ойзур. Чижээ, бөрүнү «кокай», адыгны — «хайыракан» азы «мажаалай», чыланны — «узун-курт» дижир.

— Бо амытаннарны чүге ойзур турганыл? — деп кырган-ачамдан бир катап айтырган мен.

— Бөрүнү, адыгны, чыланны ойзуп, өскээр адаары — шажын ёзузунга үндезилеттинген хуурмак чүве-дир ийин: оларны адаарга, ол дайзын амытаннар кижиге бак чаннай бээр дижир.

Чаа-Хөлдүң девискээринге шола аттар хөй турган: Тиккей-өг, Ыскыт, Үш-карак, Чудурук, Тос-метр (аажок узун кижи, ынчалзажок херек кырында тос метр узун кижи чырык өртемчейге турбаан ышкаш), Чымчак-базар, Чудукара, Байбаң-аас болгаш оон-даа өске. Чаа-Хөл суурга элээн каш Маадыр-оолдар чурттап, ажылдап турган. Мээң күдээм Маадыр-оолду — «Алгырар Маадыр-оол» дижир. Кажан ол чугаалап турда, дыңнаарга, шынап-ла, алгырып-даа турган ышкаш. Кижиниң шола бүрүзүнде бир-ле утка бар.

Чаа-Хөлдүң адаанга бай бис дижип, мактаныр чаңныг аныяк өг-бүле турган. Ооң аайы-биле чаңгыс чер-чурттуглары мынчаар шолалай бергенин дыңнаан мен:

—Он аъттыг Опаа,
Тос саар инектиг
Долчун-кыс.

Ынчаарга кижини шолалаар чоруктуң херээ бар бе? Хандыр бодап көөр болза, ооң ажыы черле чок-даа ышкаш.

Иргит **АРГАН-ООЛ.**

ТӨРЭЭН ЧЕРИ

• Чечен чугаа •

Кижи чырык өртемчейге чүзү-даа чок келир болгаш чүнү-даа албайн дедир чоруур. Ынчалза-даа амыдыралга чаңгыс өнчүлүг келир. Төрүттүнген чаштың хинин албан кезер. Кижиниң хинин кая кескен болдур, төрүттүнген чери ында болур ужурлуг. Төрээн чурт дээрге сээң чурттталганда кымдан-даа албаан, кымга-даа бербезин, өртек-үнези тывылбас ыдыктыг хөреңгиң-дир. Ону төрүттүнгеш алган сен, өлүрүңде база-ла алыр сен. Өске оранче аъттаныпкан кижи төрээн чуртту канчаарыл деп бодай бербе, ол сээң чырык делегейге арттырып каан адыңга таңма болгаш сүлде болур ужурлуг.

Амыртаага кайгамчык-ла өөрүнчүг хүн келген. Бодунуң бүгү-ле кокшулуп чыып тургаш, өгбелериниң черин садып алган. Чаңгыс боду кайын шыдажыр ийик, чоок төрелдери кыдыындан дөмектежип дузалааан. Хөөкүй чер садып алыр дээш чүнү кылбаан дээрил аан. Улуска күдүк базып тейлеп, чаныпчашпып, хээли берип, кажарлап — канчап турбаан дээп. Бурган өршээп, дүвүрээзиннниг, түвектиг хүннер, айлар эрте берген. Түннели бо-ла-дыр, черни садып алган.

Частың хүлүмзүрээн хүнү Амыртааның садып алганы-даа, садып албааны-даа черин чылыг куспаа-биле эргеледип, хавын-даа албыктыр «ошкап» эгелээн. Амыртаа үрезин тывар дээш, чеже хоорай кезивээн дээрил. Бирээзинде өртээ аар болур, өскезинде шынары багай. Луш болуп сураглааның тып алган. Чаагай үрезин, үнези ой-тавында. Ону садып турар кижи кандыг нациягa хамааржыры билдинмес үрен болган. Кавказ чурттуг бе дээрге, арыг орустаар, Ортаакы Азияның төлээзи бе дээрге, көк карактарлыг, орус бе дээрге, хаайы коңзагар. Амыртаа ону болунуу-биле Каңмыыл деп адап алган. Чугаакыры-даа келдергей өңнүк болган. Амыртаа боду безин билбейн, кайы хире чер садып алганын, кандыг ажыл-херектер кылганын сеткилиниң ханызындан тө каап берген.

Амыртаа часкы ажыл-иштиң чымыжынче шымны берген. Чер ээзи бо үеде олут орбас ужурлуг. Чаңгыс-даа хүнну халас эрттирип болбас. Күжүр даң бажында үнер, шала кежээ чылчып үзүлгеш тендирип келир. Хүреп арны куурарып, кара карактарында ханмаан уйгузуң сомазы өйлеп-өйлеп көстү бергилээр. Узун сыны заар чүъкке бастырганзыг күдүйүп, Амыртаа көзүлдүр арыпкан. Кижи шимченирге, ажыл чылар. Часкы ажыл шуудап, ам-на тарааны чажып доозупкан.

Күзүн дүжүдү аянчок болган. «Тарааны чииринге, үрезинге арттырып алгаш, артканың чонумга, күрүнеге садар мен» деп, ол ажаалда соонда өөрүп боданган. Кыш орту кире бергенде, бир-ле чорук аайы-биле эртип чыда, Кыдыг-Шөл ужунда, даглар баарында чиик машинаны эскерип кааш, оңу чайын база борта турганын сактып келген, хуу черде чүңү канчап турар улузул дигеш, ужуражыр бодап, олче углай чорупкан. Амыртааның машиназын эскерип каап хевирлиг, чиик машина удур халдыпкан. Дүвү аразынга дүрген карышкан машинада чеже кижи олурганын Амыртаа санап четтикпээн. Чүгле мурнуку сонгадан хөлчок таныыры арын-шырай шывараш дигенин карак уштап четтигипкен. Амыртаа чычааныы ээп чадап чорда-ла, демгилери арлы берген. Оларны сүрген ажыы чогун билгеш, улаштыр машинаның турган черинге чеде берген. Кижилерниң истери дагже үнгени тода чуруттунуп чыткан. Истер даг сиртинде казып каан оңгарларга барып үскеп. Оларны шагда касканы илдең, кылын хар шуглап, хөртүктер дола берген. Бирээзиниң хөртүүн чаа сойгаш, дон чери казып турган хевирлиг. Амыртаа ооң иштинче кире халаан. Сонуурганчыг чүве-даа билдирбээн. Буду хар аразында кадыг дашка илдиккен. Тудуп, топтаан, янзы-бүрү өңнүг быйыргын кезектерлиг даш болган. Хүн чырыынга тударга, челээштелип чайынаан. Билир улуска көргүзер дээш карманнап алган. Оон бээр үр болбаан. Бир-ле катап хоорай садыынга нациязы билдинмес өңнүүнге таваржы берген. Кафеге чемненмишаан, хөөрешкеннер. Ажыл-иш синниккен чугаа челер аъттың маны дег шуудап орган. Чарлып тура, Каңмыыл хенертен айтырган:

—Черниң өртээн ийи дакпыр улгаттыргаш төлезе бээр сен бе? Амыртааның бодалынга казып каан оңгарлар, каржып эрткен машина, мурнуку сонгада таныыры арын тода чуруттунган. Каңмыыл ооң черинге аңаа эвес ээртинип чораан-дыр.

— Ону канчаарың ол? — деп, Амыртаа шугулдаан.

— Чуртуңда болгай сен. Өске черден дораан садып алырында шаптык чок-тур. Когарал эвес, улуг орулгага таварыштың. Тала-дугай тыртып, сеңээ дакпыр төлеп турарымны билип көр даан, өңнүк.

— Өгбелерим чуртун сатпас мен — дигеш, Амыртаа чоргаар базып үнүпкен. Ооң соонда Амыртааның таныывазы кижилер черин садыптарын саналдап, сүмелеп, харын-даа негеп турар апарган. Каңмыылдың холу узун дээрзин Амыртаа оон-на билип каан. Ол узун холдарның «сайгыттары» бир кежээ шуут-ла Амыртааның бажыңынга аалдап келген. Хүндүткел-биле хүлээп алгаш, күүсеттинмес дилег ужун буруузунуп үдеп турда, чоруу чогуваан аалчылар дорту-биле кыжанганнар:

— Тайбың чугаа доозулган, дары чыттаар болдуң-на бе?!

Амыртаага берге хүннер эгелээн. Баштайгы согуг ооң машиназынга таварышкан. Ону оорлааш, кадыр элден чуупканнар. Ийиги согуг чурттап орар бажыңынга дегген, чуура шаптырган көзенектерден кышкы соок агаар бир хондур, хүнзедир бажынче дывыржаан. Чыда өлүр чылан эвес, Амыртаа удур согугну кылган. Эштери-биле Каңмыылды арай деп тып ап-тыр. Ынчалзажок бажынче соктурган бол, Каңмыыл халдааннар бичии-ле аймай бээрге, дезивиткен. Хараадаап Амыртаа бодунуң килениниң артып калган чиик машинаже чууй каапкан... Бир дүне Амыртаа бажыңындан үнүп келген. Дээрде сылдыстар тода чырып, чивеңнешкен. Артында сезинчиг даашче эргилип безин четтикпээн. Хенертен дээрде эвес, а бажында сылдыстар чаштанчы боол чырыш диген. Миннип кээрге, ыяк шарып каан. Ооң чанында бир-ле кижилер орустажып чугаалашканнар. Машина иштинде болган.

— Сойотту тывылбас кылдыр чажырар херек.

— Дош адаандан ону кым-даа тыппас.

Амыртаа хүлүглүг холун шимчеткен, кандыг-даа идегел чок. Хенертен ооң салаазынга соок демир дегген. Балды. Амыртааны оон-биле моорады шаапканнар. Канчап дириг артканы билдинмес. Кедип чораан бөргү согугну оожургады доскан хире. Човууртавазын кызып, хүлүглүг холун балды бизин ында деп даап бодавышаан, өегилээн. Машина мотору хирилевишаан чоруп-ла олурар. Хүлүг чештине бергенин билип каан. Балдыны оң холунга эптештир тудуп алган. Машина иштинде тар черге үш кижиниң канчап шалыпкын соптарыл? Азы алгырып тургаш, доктаай бээрге, үне халыыр бе? Машина тура дүшкен.

— Мында дош ойбалчыы бар — диген Каңмыылдың үнү дыңналган. — Кайнаар кирип суптарын көрээлиңер.

Үжелээ үне бергеннер. Машина чырыында дош ойбаандан бус дээр шаар көдүрлүп турган. Амыртааның чүрээ бүдүн делегейде тиккиледи дагжап соккан. А боду бүгү назынында машинаның дөрүнден руль артынче чоруп келген ышкаш болган. Үш кижи тургузуп каан машиназы хөме келирге, чайлай халышканнар.

Амыртаа суурга чедип келгеш, шагдаа черинче углапкан. Элээн чоруп ора турупкан. Бажы чарлыр дигензиг дүүлээн. Хан дамдылаан холдары-биле сирбектенгеш, хөңнү баксырап, ийлеп бергеш, меделелин оскунупкан. Чымчак холдарның деггенинден Амыртаа көрүп келген. Олче ээгип келген аныяк эмчиже аайын тыппайн кайгап чыткан.

— Миннип келген ышкажыл.

Амыртаа билип каан. Эрткен болуушкун тода, хензиг када шывараш кылдыр чуруттунган.

— Ол силерни манап олур. Эмчи үне бергеш, дедир келген. — Шагдаа дораан келир, а орус эжинер ужуражыр деп олур, кириптейн бе? — дигеш, харыызын-даа манавайн, эжикти ажыдыпкан. Каңмыыл кире са-ла, Амыртааже ээгип алгаш, сымыранган:

— Шыныы чугаалаан херек чок боор. Дезе бээринге, дораан барып кадайыңны тудуп алган бис. Боданып көр. Бисти тенниг демир артынче бе? Азы кадайыңны улуг эвес херим иштинче бе?

Амыртаа ковайып оргаш, шаг чок дедир чыдыпкан. Эмчи Амыртааның човуурттааның дыңнап каан. Амыртаа мага-бодунуң аарыырындан эвес, а сагыш-сеткилиниң балыындан човууртап чыдарын эмчи кайын билир ийик...

Василий **КҮЖҮГЕТ.**

ТӨРЭЭН ТЫВАМ

Көгерерген дагларында
Көвей чүзүн аңныг-мөңниг,
Чымчак алдын турлаа болган
Чыргаланныг байлак Тывам.
Таңды, Саян эргелеткен
Даглыг Тывам, чечектел-ле!
Көвей малы мандып өскен,
Хөөмей, сыгыт чаңгыланган,
Кадарчылар ажыл-ижи
Хайнып турар төрээн Тывам.
Таңды, Саян эргелеткен
Даглыг Тывам, чечектел-ле!
Казар байлаа үүжеленген,
Хамык чону төрелдешкен
Азий диптиң чүрээ болган
Ак-Көк Тывам, сайзыра-ла!
Таңды, Саян эргелеткен
Даглыг Тывам, чечектел-ле!
Даглар ээзэ хову-шөлүн
Тараажылар ижи долган.
Аржааннары эмниг-домнуг,
Амыр-шөлээн, байлак Тывам.
Таңды, Саян эргелеткен
Даглыг Тывам, чечектел-ле!

Кызыл-оол **ТАБУРАК.**

Х А Р Ы С Ө С

Хостуг, боду хөгжүп орган Тываңыска
«Контр» деп каргыштыг сөс канчап келген?
Харлыг Саян бажын ажыр харыы сөстү
Кара дылдыг кандыг кижи хооп келген?
Арат кижи дүжеп чорбаан нүгүл-хопту
Актыг черге кандыг кижи каргатпааныл?
«Тостуң херээн» нүгүл доннап албаан болза,
Доозуннуг, ханныг шуурган кайын өскүүр.
Өртемчейни ачылыг хүн чырытса-даа,
Өөрүшкүнү шак ол халап өжүрүпкен:
Өглер санай куу сөөгүн коңгуратkan
Өлүрүкчү кулак салып, кедеп чораан.
«Контр» деп сөс тываларга аза-бук боop.
Хонаштарны эргий ужуп, чижин дилеп,
Ажы-төлдү өскүс кылып, нүгүл чажып,
Аал-чуртту хоозурадыр хоктап турган.
Хээлилеткен — байысаакчы, шиниткекчи,
Херечилээн — албадаткан өөдежоктар:
Ханныг холун арыдыр чуп шыдавааннар —
Ханның изи карактарда хевээр арткан.
Карак чажы каттышкаштың дамырак боол,
Хайнып чыдар Улуг-Хемде тутчу берген.
Човуланның хинчээн чүктээн чүректерде —
Сорбу хаалбайн чыргалангаш — куйлавышаан,
Актыг черге нүгүлдеткеш, шаажылаткан
Ачавыстың, акывыстың, өгбевистиң
Чевээ кайдал? Өлүрүкчү айтып берзин!
Чечек салып, мөгейгештиң тейлеп, йөрээл.
Өске кижи сөзүн дыңнап, бараан болуп,
Өттүнгештиң өгбе чагыын таптай базып,
Чонун аглап, каргыш чүктээн, холу ханныг
Чогум кым деп хайыраатыл? Бурган шиитсин!
«Контр» деп айыылдыг сөс тыва дылдан
Хонгаш чанган чорумал дег, ырап читсин!
Хосталгага ынак Тывам арыг дээрин —
Хомус, хөөмей уянгылыг аян тутсун!
Бурган өршээ!
Буян болзун!

Валерий **ШАРАВИН.**

ХАВАН ОГЛУ

Сай-Даштың ада-иези аныяк өг-бүле, хаван оглу азырап алган. Олар ооң мурнунда ыт безин азырап көрбээннер. Шынында азырап ап болур арга турбайн аан. Өгнүң ээзи-даа, бичии оглу-даа кудумчудан тояап чораан ыт оолдарын тып эккеп турганнар. Ынчалза-даа херээжен ээниң олардан чиирээн алгы-кышкызындан корткаш, хөөн чок-даа болза, демгилерин салып чорудар ужурга таваржып турганнар.

Ам дээрге хаван оглу. Сай-Даштың адазы чүктеп эккелгени шоодайындан уштуп көдүрүп аарга анчыгзынганындан чиди кончуг кылдыр алгырып эгелээн. Сала кааптарга; «Хрю, хрю, меңээ дегбеңер» дээн ышкаш, тавары кончуг өскээр кылаштай берген. Көрүп турган Сай-Даш суглар каттыржыпкан.

— Кандыг кончуг шөлээн хей боор — деп, Сай-Даштың авазы база чаптаан.

Сай-Даш иштинде ынайла турган. Ам база авазы чараш хаван оглун ырадырын негей бээрийн-не дээш аан. Чаяан боол, ындыг чүве болбаан, харын-даа аңаа хаван оглун сүт артыы-биле чемгерерин дужааган.

Оон эгелээш-ле аныяк өг-бүлениң чаптаар, сагыш човаар чүвези-ле хаван оглу болу берген. Ынчанмайн канчаар, олар моон мурнунда кандыг-бир дириг амытан азырап чораан эвестер... Эң хөглүг кижи Сай-Даш апарган. Анаадаазында шыңгы, кевин херекчок чүве кылбас авазының бичии хаван оглун шын-на хөннү-биле азырап, ажаап турарынга ол аажок өөрүп турган. А хаванчыгаш дээрге божа артыы ижер болгаш, кежи безин сарыг дүктериниң аразындан кыза берген, ээлери кажаазының чанынга чедип келирге-ле, алгырып-ла эгелээр.

— Аа, четтикпейн-не тур сен бе? — деп каттыргылааш; Сай-Даштың ачазы чемниг тавакты салып бээр. Харамдыгып чемненген бичии кемчок амытанны Сай-Даш үрле кайгап, иштинде элдепсинип турган. Моон мурнунда каяа туржук ирги? Азы чамдык ыт оолдары ышкаш, кудумчуга тояап чорда, ачам тудуп эккелчик ирги бе? Ам бистиң-биле кады чурттап турар болганда, авам, ачам, мен ышкаш, өг-бүлевистиң база бир кежигүнү деп, ол бодап турган...

Күс дүжүп келген. Эккелгенде Сай-Даштан бичии турган хаван оглу ам оон улуг кылдыр өзе берген. Ол бажың чоогунда херим даштынга аңдарык хаайы-биле чер казып, оъттап чоруур апарган.

— Бо хаванны шайлап сатпас болза хоржок-тур — деп, бир катап Сай-Даштың ачазы чугаалаан. Сай-Даш чүвениң ужурун билбээн. Ынчалза-даа оларның хаваны-биле бир-ле чүве болурун ооң бичии чүрээ эндевээн дег, чиктии кончуг апарган.

Эртенинде кожазы ашактар чедип келгеннер. Холдарында лом болгаш аргамчылыг болган. Шайлап алгаш, олар Сай-Даш суглуң хаванын тудуп шарыыр деп барганнар. Өске кижилерден хаван көрүп, херим иштин бир кылдыр дезип туруп берген. Ашактар тудуп чадап кааннар. Оон Сай-Даштың ачазы таваккa чем ургаш, кый дээн. Ээзиниң үнүн дыңнааш, хаван эргелелдии-биле киргиргейнип чедип келген. Ломнарын белен кылдыр көдүрүп алган ашактар, Сай-Даштың ачазы база, кандыг-даа сезик чок чемненип турган хаванны долгандыр бүзээлеп келгеннер.

— Хөөкүй хаваным — дээн авазының кээргээн үнүн Сай-Даш дыңнап каан.

Чык-ла дээн. Кыпсынчыг кылдыр алгырып, думчуундан хан төктүп турган хаванны база бир кагарга, ам-на ыыды чидип, шөйлү берген. Оларның чүнү канчап турарын Сай-Даш ам-даа билбээн. Ашактар хаванның семизин магадап, өөренген чаңы-биле шалыпкын сойгаш, иштихырын ужулгаш, будундан куду баштандыр херимге азып кааннар.

— Акша-даа сенде — дээш, Сай-Даштың ачазынче көргеш каттыржып кааннар.

Ол дүне Сай-Даш дүжей берген. Оон мурнунда оларның чурттап турган, авазының өскүс дуңмазы Сай-Даштың угбазы Караш даштын чыткан. Ону база-ла холдарында ломнарын белен кылдыр көдүрүп алган ашактар, Сай-Даштың ачазы база кезенип алган бүзээлеп кел чорааннар. Сай-Даш угбазынга чеде бергеш, оон арны-бажын суйбап:

— Мында чүге чыдарың ол, угбай. Бажынче кирээли — дээн.

— Мени ачан суглар согары ол-дур, дуңмам. Ам канчаар, ужуру ындыг чүвени. Назы чеде бергеш, эки өөренир сен, дуңмам. Өзүп келгеш, эртемниг, эки кижи болур сен — деп, угбазы муңгаргай чагып чыткан.

Сай-Даш угбазын кээргеп, бажынче кады киирерин чаныып-ла олурган. Ол аразында ломнарын көдүрүп алган ашактар бо келген. Сай-Даш алгырыпкаш, угбазының бажын дуй чыдыпкан...

Оон аңаа дыка-ла үр үе эрткен ышкаш болган. Ол бир-ле узун коридор ужунда эжикче көрүп турган. Оон артында хөөкүй угбазы шагда-ла артып калган. Кажан-даа ээп келбес ышкаш сагындырган. Сай-Даш аажок муңгарап турган.

Оттуп кээрге, адазы эът чип олурган. Сай-Даш чунуп, чылыг хевин кедип алгаш, чемненмейн-даа даштыкаар үнүп келген. Оон карактары бир-ле дугаарында хаванының кажаазынче углапы берген. Кажааның эжии ажык, бир ийинче тыртыя берген. ээн куруг апарган турган. Чүге-ле ийик, Сай-Даштың сагыжынга дүжүнде көргени эжик кирген. Бажынче дедир кирип кээрге, авазы

— Ма оглум. Чип ал — дээш, тавакта бичеледир кескилеп каан эът сунган. Ам-на Сай-Даш чүвениң ужурун билип каан. Дүжү база сагыжынга кирип келген. Ыы-сыы чокка-ла бичии оолдуң карактарындан улуг кижилерниң дег чаштар тавакта эът кырынче дамдылай берген.

Борис **ОНДАР.**

СОНУУРГАКТАРГА

ШЕВЕР КЫСТАР АДААРГААР БООР

Бежен тос харлыг англи Билл Фермен 1992 чылда Гиннесстиң Рекордтар дептеринге кирип бижиткеш, алдаржаан. Пөс-таавы аймаан база хептерни аргыыр талазы-биле ол кижи могаг-шылаг чок, уран-шевер аргыкчы мастер кылдыр демдеглеттирген. Дүктен чүс метр ажыг узун лентаны (пөстү) чээрби бир ай дургузунда ол кедергей быжыг, чараш кылдыр аргаан. Ол пөс-биле кожазы школаның үш чүс өөреникчилеринге чылыг моюн-ораарларны кылып берген.

ДИРИЖАБЛЬДЕР ДЭЭРЖЕ ЧҮТКҮП ТУРАР

«Дирижабль» деп француз сөстү орус дылче очулдурарга, «башкартынар» дээн чүве-дир. А чогум утказы: агаардан чиик болгаш дээрге ужугар база боду башкартынар аппарат дээн. Делегейниң хөй чурттарының дирижабль конструкторлары боттарының аразынга адааннажылганы сөөлгү үеде база катап күштелдирип эгелээн. Бо удаада бирги черде японнар чоруп турар. Олар «Солцелет» деп кедергей чараш болгаш быжыг дирижаблин агаарга ужуткаш, шенелдениң чедиишкинниг чоруткан. Дирижабльде бүгү аппаратура хүн энергиязы-биле ажылдаар.

КҮСКЕДЕН АРТЫК АРААТАН ЧОК!

Херээженнер болгаш чааннар күскеден коргар: олар чаныштан, чыландан, шагаан-теведен безин артык коргарлар. Британияның «Бритиш медикал джорнал» солунуу эдлептиг бир таварылга дугайында парлаан. Бир эмнелге черинге аарыг кижиге кезиишкин кылыр дээш улуг өрээлге белеткенип турда, ынаар күске кире маңнап келген. Эмчи сестралары аажок девидээн. Эр эмчилер болгаш аңаа турган эмнелге ажылдакчылары, өске-даа эрлер демги күскени ойладып, тудуп чадап турда, наркоз-биле билиместедип каан аарыг кижизи миннип келгеш, күске тударынга дузалажып эгелээн. Күске кайнаар чаштынарын берген улуска ол айтып берген.

СҮРТЕНЧИГ КӨРГҮЗҮГ

Көжүп чоруур цирк артистери Мэри биле Роби Гендерсоннар (ашаа биле кадайы) дыка коргунчуг көргүзүгнү белеткеп алгаш, чоокта чаа Американың Каттышкан Штаттарының Монтроз хоорайының чурттакчыларынга сонуургаткан. Херээжен артист хевис кырынга ойталап чыдып алырга, оон кырынга дөжү эккеп салып каан. А удаваанда Роби улуг маска тудуп алган маңнап келгеш, ийи холдап демги дөжүнү соп эгелээн. Залга олурган хөй кижилер алгыржып, коргуп туруп берген. Ол көргүзүгнү журналистер ара соксаткаш, тайылбыр бээрин артистен негээн. Кадайының кырында дөжүнү чеже-даа кагарга, аңаа бичии-даа айыыл чок кылдыр пружинаны дөжүде кылып каан чүве ышкажыл.

АМЕРИКАННАР БАЖЫҢНАРЫНДА ХӨЙ ЛАМАЛАР

Сөөлгү үеде АКШ-тың чурттакчыларының бажыңнарында ламалар дыка көвүдээн. Моон мурнунда бажыңынга моортай азы ыт азырап турган американнар ам ламаларны азырап, дириг амытаннарда эң-не чаптанчыг деп санап турар. Мурнуу Америкада бичии тевени лама деп адаар чүве-дир ийин.

ЭҢ УЗУН ХАНАЛАР

Мурнуу Африкада Намибия деп чуртта 265 километр узун хананы тудуп дооскан. Янзы-бүрү дириг амытаннарның халдаашкыннарындан фермерлерниң тарылга шөлдерин ол хана камгалаар сорулгалыг. Ынчаарга делегейде эң узун хана Австралияда — ооң хемчээли 5953 километр.

(ПАРЛАЛГАДАН).

Сергей **ХАЧАТУРОВ**

ДИРИГ АРТАР МЕН!

«Подмосковье» деп дыштанылга бажыңынче Иннокентий Евстафьевич орукка бар чорааш, чалгаарап, аңаа таныш-көрүш кижилери-биле ужуражы бээринге идегевейн турган. Хөлге агаарлап эжиндирер хеме ачылап алыр дээш, ында хеме станциязынга ээлчег манап турда, артында бир кижи: «Силер сөөлгүзү силер бе?» деп айтырган. Ол кижиниң үнү Иннокентийге дыка таныш кылдыр сагындырган. Кажан хая көрнүп келгеш, алгырыпкан: ужар чүүл эскадрильязының командириниң дайынчы оралакчызы Генка Дождиков бо турган! Арганзымаар улуг лейтенант эвес, а элээн «чоонзумаар» апарган генерал. Арнында дырышкактарлыг, бажының дүгү агарып калган. Дайынчы эжишкилер хамык улус көрүп турда-ла, эпчоксунмайн куспактажып, ошкажыпкан, кайызының-даа карак чажы изиг-изиг бадып турган...

— Ол-ла халаптыг ужудуушкунну кажан-даа уттуп шыдавадым. Аттыг чүве — деп, Геннадий Петрович улуг тынып чугаалаан. Ынчаарда агаар тулчуушкуннарының үезинде оларның самоледун фашистерниң адыгжылары үттүг-таар кылып каапканын Иннокентий Шильников база утпаан...

...Даң хаяазы чаа чырып орган. Дайынчы самолеттарны чажырып, кырындан көзүлбес кылдыр дуглап каан хевээр турган. Ужудукчулар, штурманнар, адыгжы-радистер ынчан командылал черинге бүрүн белен манап олурганнар. Бирги эскадрильяның командириниң оралакчызы улуг лейтенант Геннадий Дождиковтуң тодаргай мындыг чугаазын Иннокентий Шильников дыңнап каан:

— Даалга күүседир ужудуушкунну мээң-биле кады кылырын кым күзээрил?

Эскадрилья командириниң оралакчызының штурманы ынчан аарый берген турган, ынчангаш ооң орнун төлээлээр ужудукчуну ол шилип алыр бодаан кижи-дир. Ооң-биле кады ужудуушкунну кылырын үш кижи эки тура-биле күзээн, ынчалзажок улуг лейтенант оларның кайы-бирээзин шилип алырынга дадашпаан. Бүзүрелдиг эшти ылаптыг шилип албас болза, хоржок: дайынчы даалга дыка чугула болгаш онза айыылдыг. Иннокентий ол аразында мынча дээн:

— Мен чорзумза, кандыг чүвел?

— А «кандыг чүвел» дивезе чүл?

— Кандыг боор, ажырбас.

— Ынчаарга чоруптаалы.

Николай Возженников-биле кады ооң мурнунда дайынчы ужудуушкуннарны кылып турган лейтенант Шильников ам улуг лейтенант Геннадий Дождиков-биле кады даалга күүседир болу берген. Адыгжы-радист кылдыр улуг сержант Михаил Рязанцевти ап алганнар.

Прибалтиканың 2-ги фронтузунуң шериг каттыжыышкыннары 1944 чылдың октябрьның хүннеринде Рига-же шавар халдаашкыннарны кылып, гитлержи фашистерниң калчаалыг удурланыышкыннарын маадырлыы-биле сый шаап турганнар. Ырак ужудуушкуннарының разведка медээлерин чыыр тускай № 90 ужар чүүл полуту ол фронтунуң составынга турган. Латвияның найысылалы Рига хоорайны немец-фашистиг эжелекчилерден болгаш оларга саттынган националистерден хостаан сөөлүнде бүгү Прибалтика фашистиг эжелелден база барык хосталган. Чүге барык хосталган дээрил? Чүге дээрге Балтий далайже кыстырган хөй бөлүк немец-фашистиг шериглер Курляндияга ам-даа хөделип, совет шериглерге удурланыышкынның калчаалыы-биле ыргылчылеп турганнар. Тукумстуң болгаш Либаваның аразынга хан төгүүшкүннүг кадыг-дошкун тулчуушкуннар ынчан улам калбарган. Ынчангаш ужар чүүлдүң дузазы-биле разведка медээлерин чыырын, фронт чоогунуң бүгү черлерин фото-чурукка тырттырарын фронт командылакчызы бүгү ужар чүүл кезектеринге дагзып, дужаал үндүрген. Ол дайынчы дужаалды күүседири-биле улуг лейтенант Геннадий Дождиковтуң экипажы Прибалтиканың күскү боранныг агаарынче көдүрлүп үнген.

...Ужудуушкуннуң бедиин, чавызын хемчээр херексел алды муң метрни көргүзе берген. Адаанче көөрге, чүгле булуттар, чүү-даа көзүлбес.

(Уланчылыг).

ЫНДЫГ ЭВЕС

Чоокта чаа хүн ноян Буян-Бадыргының төрүттүнгенинден бээр чүс чыл оюнга тураскаадып, солуннарга ооң чуруун, төөгү намдарын парлаан. Журналист Бегзин-оолдуң «Таңды-Тыва» солуңга үндүрген материалында Дамба-Хааны Буян-Бадыргы келдирттирге, оозу бак сөстер эдип, тоовааан. Оон Буян-Бадыргы кончуг аъдын мунуп алгаш, халытпышаан келгеш, кажаа ыяжы-биле соп өлүрген деп бижээн. Ол дугайында мээң ачамдан дыңнааным бир өске боол турар. Топтуг-томааныг ноян Дамба-Хаанны дүрүм ёзугаар чыышка келдиргеш, манзы-биле кагар шаажы онаап каан. Ынчалза-даа олче хол көдүрер кижи чок болган. Оон Буян-Бадыргы тура халып келгеш: «Хаан төрезиниң хоойлузу кажан-даа күштүг боор чүве» — дээш, боду дарган манзы-биле (дөрт кырлыг, хадыңдан кылган шаажылаар херексел) 20 катап кагарга, Дамба-Хаанның будунуп улуг ханы үзүлгеш, өлген дээр чүве.

Бегзин-оолдуу-биле алыр чүве болза, шуут-ла хулиган шинчилиг соп каан боол турар. Чоокта чаа «Шын» солуңга үнген материалда Сталинниң еврейлерни ажылчыннарга докпактар-биле үш хонукта эттедип турганы-биле дөмей. Тывага ноян-даа кижи хаан хоойлузун сагыыр, туразында чүве кылбас турган. Ийи-чаңгыс дүржок дүжүметтер хажыдып тургулады-даа ыйнаан.

Бюрбю **КЫРГЫС.**
Кызыл хоорай.

Анекдоттар-
ХӨКТҮГ
ЧУГААЛАР

● Аянгаты чурттуг ийи эжишки бир катап ужуражы берген, бирээзи төп черде, эжи көдээде. Оозу сонуургап айтырган:

— Кайда, чүнү канчап чор сен, эжим?

— Чүнү канчаар боор, чазак чериниң чырс бажында албан кылып ор-ла мен. А сен чүнү кылып чор сен?

— Чүнү кылыр боор, Аянгатының чырс бажында тараа тарып чип ор-ла мен.

● Чөөн-Хемчиктиң Бозур-Дагга шаанда сарлыктар хөй турган. Түмен-оолдуң улуг оглу Кызылдың каттышкан школазынга өөренип кыштааш, часкаар чайын чанып келген. Бир эртен ооң ада-иезиниң аалының чанынга хөй сарлыктар келген.

— Бо селбегер чүү деп амытаннар боор, думчуктары киртиңейнип чоруур, оозун бодаарга, хаваннар ирги бе? — деп эжиндеп айтырган.

— Кайын хаваннар боор, дөрт буттуг сарлыктар ышкажыл, ийи буттуг сарлыктар база бар дижир, шын хире чүве-дир.

● Тере-Хөл чурттуг өңнүктер ужуражып келгеш, ресторанга чула шайлаар, хөөрежир бодаан.

— Че, кайы хире чурттап чор сен, эжим?

—Кайы хире боор, бергедээн: хамык мал көзүлдээн, оларбелчиир чедишпестээн, хонар чер безин тывылбас.

— Дыка, муңгарава, эжим. Төрээн чурт ышкир, а Тере-Хөл безин делгем болгай.

● Хоорайдан бир дарга малчыннар безип, сургакчылап чораан.

— Мал-маган кеди, ыт-куш сол тур бе?

— Сол чүве кайда боор: ийи буттуг аштаан бөрүлер көвүдээн, бергедеп тур бис.

— А ол ийи буттуг бөрүлерни кыра боолап, кежин магазинге дужаап, акшазын ап турзуңза?

— Оларны адар боо кайда чүвел?

● Машинаң чүге маңнавастаан, үрелген бе, азы аккумуляторуу өжүп калды бе?— деп, Үжар-оол эжинден кайгап айтырган.

— «Ладаны» суггарар демги чылыг чүвең кайда боор, тывылбастаан — деп, Чычаан-оол муңгаргай харыылаан.

— Правазын алыскан боор деп бодаан мен, чолаачылаар шынзылга аан.

— А сен чүге ужудуушкун кылбайн тур сен?

— О, демги чылыг чүвең кайда боор, самолеттар ам-даа турбушаан...

● Бир эртен Очур-оол магазинче маңнап бар чораан. Эжи Павел Петров хлеб магазининден үнүп келген.

— Хлеб өртээ чеже апарган-дыр, Павел?

— Ындыг кончуг хөй эвес— 15 рубль кылдыр өскен-дир.

— А чогум каш хуу өскени ол?

— Мугур чүс бежен хуу!

— Чаа чылда каш хуу өзер ирги?

— Оозун бурган башкы билип тур ыйнаан.

● Ийи-Тал чурттуг бир ашак шаанда Кызылдан чорумал машина чолаачызының чанынга олуруп алгаш, аалынга келген.

— Машина хөрээнге олурарга, кандыг чүве-дир, ачай — деп, хеймер оглу айтырган.

— Амыр чүве-дир, оглум, кудургайны куду мен долгап балды келдим. Дүрген долгаарга, дүрген, оожум долгаарга— оожум маңнаар чүве-дир. Машина чолаачылаарынга барып дүрген өөренип алгаш кел.

Дараазында чылын демги оглу аалынга автомашиналыг чедип келген.

— Чолаачылаарга кандыг чүве-дир, оглум? — деп, адазы айтырган.

— Амыр чүве-дир ачай: газты дыңзыг базарга, дүрген чоруур, аяар базарга, оожумнай бээр чүве-дир.

Д. **ИРГИТ.**

КАДЫКШЫЛГА БӨЛҮКТЕРИ

Найысылал Кызылдың спортка хандыкшылдыгларының бөлүктери № 2 школаның спорт залынга, чамдыктары Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг паргынга боттарының кадыын быжыглап ап чоруп турарлар.

Эрткен чылдарны бодаарга, бо чылын кадыкшыл бөлүктериниң ажылы арай сулараан. Бөлүктерде колдуунда-ла херээженнер колдап турар. Олар паркта херлир демирлерге, сандайларга боттарынга таарышкан сула шимчээшкиннерни кылып, кыштың соогунга дадыгып, шошкуурларны шошкуп, кылаштаарлары кылаштап турар.

Бо чайын паркка чоруп турган кадыкшыл бөлүүнүң чамдыктары № 2 школаның спорт залынга неделяда үш катап эртен эрте сула шимчээшкиннерни кылып, баскетболду ойнап турдулар. Олар айда бир кижиден-не 100 рубль төлээр кылдыр дугурушкан. Ол бөлүкте шак мастери Э. А. Лутопина, агрохимлабораториядан В. П. Юркова, уран чүүл училищезиниң чамдык ажылдакчылары, эр улустан күрлан ажылдакчызы Д. Д. Монгуш, оглу Аяс, уруу Наташа, эртемден Б. Б. Балчыр болгаш өске-даа хөй саңныг пенсионерлер ында киржип чоруп турарлар.

Ол бөлүктериниң киржикчилери хол, бут, оорга, моюн, ангина дээш, өске-даа аарыглардан боттарын камгалап, эът-кежин дадыктырып ап турары сөөлгү үеде чаңчылчып бар чыдар.

Ук бөлүктерге каш чыл бурунгаар паркка тускай тренер В. Д. Югай баскетболга, бут бөмбүүнге, эмчи В. Орус-оол ушуга херээженнерни башкылап турдулар.

Паркта кадыкшыл бөлүүнде дыка хөй кижилер хаара туттунган. Ол бөлүктерге кижи саны көвүдээн тудум-на, кижилерниң сагыш-сеткили көдүрлүп, хөглүү дам бээр чорду.

Ол бөлүктерниң ажылын ам-даа эки организастап, кижилерни хөй-биле хаара тудуп, ылаңгыя аныяктарны спортче хаара тудар ажылды хоорайның күш-культура болгаш спорт комитеди организастап чорудар болза деп хуууда бодалым ындыг.

Раиса **ТОЛЗАТМАА.**

Улусчу педагогика

ЭКИ ЧАҢЧЫЛДАРЫВЫС УТПААЛЫҢАР

Көк-Тей ортумак школазының башкылары сөөлгү үеде улусчу педагогика кижизидилгезинче улуг кичээнгейни салып турар. Ону школага үш неделя иштинде класстар аайы-биле чорудуп келген ажык класс шактары херечилеп турар. Оон кол сорулгазы—тыва улустуң эки чаңчылдарын өөреникчилерге өөредири болур. Баштайгы ажык класс шактарын 5 болгаш 6 класстарга эгелээн. Аңаа школаның өөредилге эргелекчилери, башкылар, өөреникчилер болгаш Каа-Хем суурнуң ада-иелери олурушкан.

Ортумак класстардан 6«д», 6 «в» класстарның ажык кичээлдери аажок солун эрткилээн. Класстарның удуртукчу башкылары К. М. Оюн, Е. Д. Кучуну онзалап демдеглээр апаар. Оларның алган темалары чаңгыс аай эвес, аңгы-аңгы кижизидикчи утка-шынарлыг болган. 6 «в» класс тыва улустуң янзы-бүрү чалбарыгларын херек кырында кичээлдерге көргүскен. Класс ажык кичээлди тыва улустуң «Дөге-Баары» деп ырының аялгазы-биле эгелээн. Аңаа чараш кылдыр даараан, содак-шудаан кедип алган ийи өөреникчи оол болгаш мөге салыкчылары девип үнүп кээрге, башкылар болгаш келген аалчылар адыш часкап хүлээп алганнар. Мөге салыкчыларының алганы аянныг болган. «Сүт-Хөл» кожууннуң арзылаң мөгезиниң онаан үндүрүңер, ээй-эй, мөге шылай бер-дии-и»! — дээш, оон-даа ыңай. Мөгелер чараш, аваангыр хүрешкеш барганнар. Класстың өөреникчилери национал идик-хевин аянныг кылдыр кедип алгаш келген. Оон соонда аяктарда кудуп алган ак сүдүн тос-карактар-биле дөрт чүкче чажып, чоннуң чарбарыгларын кылып, көргүзүп турдулар. Ол чалбарыгларда аржаан суглар баштарынга, эм оът казарынга, оваа, от дагыырынга, суг кежерде, диимирээшкин үезинде ажыглаттынар чалбарыглар киргилээн. Чалбарыглар, чажыглардан аңгыда, бойдус камгалалының талазы-биле улусчу педагогиканың бижип кагбаан дүрүмнерин база чугаалап турдулар. Чижээ, чаш ыяш кеспес, суг довурадып, чүдедип, суг бажындан ыяштар турбас, дириг амытаннар, курт-кымыскаяктар хинчектеп өлүрүп болбас. Бир эвес бистиң чонувус бо бүгүнү сагып чораан болза, төрээн бойдузувус моон-даа артык чараш турар ийик. Мону өөреникчилер боттарының сагыш-сеткилинден чугаалап турдулар.

Уруглар тыва улустуң кожамыктарын ырлажып, келген аалчыларга аяк шайын кудуп, аъш-чемин салып, чоннуң ажык сеткилдиг, хүндүлээчел чоруун көргүстүлер. 6 «д» класстың ажык кичээлиниң угланыышкыны —тыва улустуң аас чогаалының кижизидикчи шынары болган. Класс база-ла национал чараш идик-хептиг болган. Олар кичээлди ийи командага үстүп алгаш, үлегер домактарга, дүрген-чугааларга, тывызыктаарынга, кожаң ырлаарынга мөөрей хевирлиг кылдыр эрттирген. Ылаңгыя үлегер домактар кижизидилге талазы-биле дээштиг болганы чугаажок:

Аът болуру кулунундан,
Кижи болуру чажындан.
Эргээ өөренмейн,
Бергээ өөрен.
Эртинени черден казар,
Эртемнерни номдан тывар.

Улуг класстардан 9 «б» класстың башкызы К. Б. Намчыл-оолдуң ажык кичээл шагы багай эвес эрткен. «Хөглүг өг» хевирлиг, өгнүң ээлери келген аалчылар-биле чолукшуп, сол-менди солчуп турар. Өгнүң оолдары, уруглары көвей, ынчалза-даа топтуг-томаанныг, улуг улус баары-биле эртпес, ажылгыр-кежээзин көргүзүп турар. Өгнүң оолдары тыва улустуң «Декей-оо» деп ырызын аянныг ырлаан. Аалчыларга база-ла аяк шайын сунуп, ааржы-чөкпээн салган. Каа-Хем суурнуң чурттакчызы, күш-ажылдың болгаш культураның хоочуну О. Ш. Шулуу «Хөглүг өгге» киришкеш, тыва улустуң эки чаңчылдарын утпайн, сагып чоруурун чагып, «Межегейим» деп тыва улустуң ырызын күүседип берген.

10 «б», 11 «в» класстарның ажык кичээл шактары хөй киржикчилиг, улусчу педагогика талазы-биле кижизидикчи утка-шынары бедик байдалга эрткен. Үш неделя иштинде бо школаның тыва дыл болгаш орус дыл башкылары улуг күжениишкин-биле ажылдааннар. Орус класстар аразынга орус чоннуң аас чогаалының талазы-биле «Хөглүглер, тывызыгырлар клуву» база эрткилээн. Ооң дугайында материалдар «Тувинская правда» солунда чырыттынган. Школада хөй национуң ажы-төлү өөренип турар. Ынчангаш орус чаңчылдар биле тыва чаңчылдарның аразында арга-дуржулга солчулгазы база солун болган. Ол өөреникчилерниң бот-боттарын билчиринге ужур-дузалыг. Ниитизи-биле ажык класс шактары боттарының сорулгазын чедип алган. Бо школага улусчу педагогиканың суртаалы эрткен чылдан эгелеп ажылдап эгелээн. Бо чылын түңнеливис экижип орар.

Ынчалза-даа улусчу педагогиканы өөредиринге таарымча чок, шаптыктап турар чүүлдер база бар. Школада өөреникчилер саны хөй, 1500 чедип турар. Школа тар, ийи ээлчег бүрүнү-биле хаара туттунган. Бөлгүмнер эрттирер хос класстар чок. Оон ыңай тыва чаңчылдарны эге класстардан эгелеп өөредир, бир шак немей киирер болза эки, өске школаларда бар, а бисте бо хүннерде чок. Чоокку үеде «Дангына-92» деп конкурсту эрттирерин планнап турар бис. Кол негелделерге —тыва даңгынаның улусчу педагогикага дүүштүр мөзү-шынарын, угаангыр-сагынгырын болгаш оон-даа өске чүүлдерин көргүзери. Ону өөреникчилер четтикпейн манап турарлар.

Александр ООРЖАК.
Көк-Тей школазында социал педагог.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң ынак ававыс Александра Баазановна Куулар декабрь 26-да 50 харлаар. Назынының барык үжен чылдарын ававыс саң-хөө ажылы-биле холбаан. Баштай садыг шугумунга, ооң соонда «Ленинчи орук», «Хемчиктиң сылдызы» солуннарының редакцияларынга улуг бухгалтерлеп ажылдап чораан. Сөөлгү каш чыл дургузунда төрээн чери Сүт-Хөл районга амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелинге база-ла улуг бухгалтерлеп, амгы үеде Кызылдың «Ачы-дуза» бүдүрүлгезиниң Суг-Аксы суурда бригадазын удуртуп турар. Ававыс ажылынга кызымак, бедик харысалгалыг кижи. Мынча чылдар дургузунда ооң саң-хөө талазы-биле хажыдыышкыннарының дугайында чугаа үнүп көрбээн.

Амыдыралдың кадыг-берге шылгалдазын эртип, хөйнү көрүп чораан ававыстың бичии алдагдалдары-даа бар-ла ыйнаан. Ынчалза-даа ынак ававыс бисти, дөрт кысты, бир оолду төрээш, өстүрүп кижизидип каан. Амыдыралга улуг түрегдел деп чүве көрбейн өзүп, өөренип, ажылдап чор бис.

Ынак ававыска 50 харлаанын таварыштыр аас-кежикти, каң дег кадыкшылды күзевишаан, «Шын» солун дамчыштыр байыр чедирдивис!

УРУГЛАРЫ: Москвадан Урана, Херелмаа Куулардар, күдээзи Александр болгаш бичии Нелли;

Сүт-Хөлден Саяна, Сылдысмаа, Сайдаш, күдээзи Артур болгаш уругларының уруглары Белек, Байыр, Менги, Алдын-Херел.

* * *

Мээң ачам Владимир Чактар-оолович Шарый-оол декабрь 25-те 65 харлаар. Ол бүгү назынында школага ажылдап, Саглы, Торгалыг, Чалааты, Чаа-Суур суурларның школаларынга директорлап, төөгү, тыва дыл башкылап келген. Башкылап чорааш, черле багай диртип көрбээн, кызымак ажылы дээш орден, медальдар болгаш хүндүлел бижиктер-биле чаңгыс эвес удаа шаңнадып чораан. Бо хүннерде ол хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, ажы-төлү бистерге дөмек болуп, чагыг-сүмезин берип, бистер дээш сагыш-сеткили аарып чоруур. Он оол, үш кыстың ачазы кижи-ле болгай. Мен эң хеймери мен.

Ачавыс ам пенсияда-даа болза, ажылдап чорааны Чаа-Суур школазының каш хой, өшкүзүн кадарып олурар. Ачавыстың сеткили сүт дег ак кижи. Бисти өстүрер дээш төккен дерин эгидип шыдавас бис.

Ынак ачамның төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа каң дег кадыкшылды, узун назынны, ам-даа хөй чылдар дургузунда бистиң аравыска чурттаарын чүрээмниң ханызындан, сеткилимниң бичезинден күзээр кижи-дир мен.

Чодураа **ШАРЫЙ-ООЛ,**
Өвүр районнуң «Эртинелиг» совхозунуң малчыны.

* * *

Баян-оол Кара-Баштыговичиниң уруглары бистер эң хеймер дуңмавыс, амгы үеде Бай-Тайга район чагыргазының иштики херектер килдизиниң ажылдакчызы Игорь Баян-оолович Кууларга Чаа 1993 чыл таварыштыр изиг байыр чедирип, ажыл-ижинге чедиишкиннерни, өг-бүлезинге улуг аас-кежикти күзеп олур бис!

КАМЛЮКТАРНЫҢ өг-бүлези.

* * *

Бистиң ачавыс Дадар-оол Аякаевич Монгуш даарта, декабрь 27-де алдан алды харлаар. Ачавыстың онзагай мөзүзү: биче сеткилдиг, чоннуг, эвилең-ээлдек, катгы-хөглүг, эртежи. Ачавыстың ындыг эки мөзү-бүдүжүн шуптувус дөзеп салгаар бис.

Он чеди харлыг оол турагаш, ол улус өөредилгезиниң шугумунга ажылдап эгелээн. Сүт-Хөлдүң Манчүрек, Алдан-Маадыр, Ак-Даш, Бора-Тайга, Суг-Аксы, Чөөн-Хемчиктиң Чадаананың № 1, Хайыракан, Хөндергей, Улуг-Хемниң Ак-Туруг школаларынга директорлап, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарның улус өөредилге килдистеринге эргелекчилеп ажылдап чораан. Ававыс Дүктүг Сүүр-ооловна Монгуш-биле ол беш уругну өстүрүп кижизиткен. Бистиң шуптувусту эртем-билиглиг, биче сеткилдиг, ажылгыр-ишчи, амыдыралга ынак кижилер кылдыр өстүрүп каан ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр быжыг кадыкшылды, аравыска ам-даа үр чурттаарын күзедивис.

Оолдары, кыстары: Данил, Григорий, Василий, Татьяна, Светлана.

Кенээттери, күдээлери: Светлана, Наталья, Алексей, Хеймерек, Раиса.

Уругларының уруглары: Аяс, Наташа, Мөңгүлек, Менгилек, Чодураа, Алена, Сайзаана, Чечена, Орлан, Буян, Чимис.

Бүрен-Хем ортумак школазы бо чылдың төнчүзүнде 50 чыл оюн демдеглеп турар.

Бо школа бистиң өг-бүлевистиң төөгүзүнге онзагай черни ээлеп турар деп санап турар бис. Бис өөм ээзи Кижеймаа Салчаковна Сарыг-биле 5 кыстыг бис. Уругларывыс бистиң школаның доозукчулары. Школаны доосказ соонда дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге өөренип, тускай мергежилди чедип алгаш, боттарының эртеминиң аайы-биле ажылдап чоруурлар. 3 уруг башкы мергежилдиг (дыл, математика, биология), өглүг-баштыг, уругларлыг, бир уруувус —Кызылда библиотекарь, хеймери (23 харлыг)—Сарыг-Септе нотариус конторазының эргелекчизи.

Уругларывыстың доосказ болгаш ада-иезиниң ажылдап чорааны школавыстың 50 чыл оюн таварыштыр школа коллективинге болгаш башкыларынга улуу-биле өөрүп четтиргенивисти илередип ор бис.

Эргим редакция, мээң уругларымга, авазынга тураскааткан шүлүкчүгежимни «Шын» солун арнынга парлаарыңарны улуу-биле диледим.

ЧӨРГААРЛАНДЫМ

Чечектиң беш салбаа ышкаш
Кыстарымга чөргаарландым,
Чечен сөстүң күжү ышкаш,
Кывыскыга дөмейледим.
Чурттап келген назынымда
Эки-бакты деңге көржүп,
Ажы-төлүн азырашкан,
Аас-кежиим — өөм ишти.

Уругларым ажы-төлүн
Хыным хандыр чаптап чор мен.

Улус чонум аразында
Кылыр иштиг чурттап чор мен.

Савелий САРЫГ.
Башкы.

МӨГЕНИҢ ДУЗА-ДЕТКИМЧЕЗИ

Чыраа-Бажы школазынга ол школаның доозукчузу, национал спорт хевирлеринге Россия Федерациязының спорт мастери, республиканың сураглыг мөгелериниң бирээзи Алексей Хомушкуга тураскааткан бичии мөгелер аразынга Чөөн-Хемчик районнуң маргылдаазы болуп эрткен. Биче класстарның мөгелериниң хүрежиниң соонда, 50 кг чедир деңзилиг мөгелер хүрешкени база солун болган. Маңаа чээрби ажыг мөгелерден Шеми школазының 9-ку классчызы Юрий Хертек тиилээн. 50 кг ажыг деңзилиг мөгелерден Чыраа-Бажының мөгези Радик Куулар шыырак үе-чергезинден шуглуп үнген.

Маргылдааның түңнелинде 32 мөгениң хүрежин база организастаан. Маңаа база Радик Куулар шуглуп, ирт шаңналынга төлептиг болган. Ийиги черни Олча Сайын алган.

Төрээн школазының коллективи, ында тренерлер, спортка хандыкшылдыглар ындыг маргылдаа оюнну организастааны дээш мөге Алексей Хомушку сеткилинден өөрүп четтиргенин илередип тура, маргылдааның шаңналынга иртти, 6000 рубльди база доосказ школазынга деткимче кылдыр он муң рубльди шилчидип берген.

Маргылдааның түңнелинде команда аайы-биле тиилекчилерни база илереткен. Оюнну организакчылары — Чыраа-Бажы школазының мөгелери аңаа тиилекчилер болганнар.

Санчай-оол ООРЖАК.

САРЫГ-ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Декабрь 26. Эрги сан-биле 3, суббота, кызыл күске хүнү, эң эки хүн. Кысказы-биле чугаалаарга, кандыг-даа херекти бүдүрүп болур, албан херээ, куда-дой, уруг айтырар, чорук чоруур эки хүн. Хөөржүдүлгеге кончуг эки буян-кежиктиг.

Декабрь 27. Эрги сан-биле 3 катаптап турар хүн, кызылзымаар инек хүнү, база-ла эки хүн-дүр. Ажыл-үүле бүдүнгүр, мал дилээр, кыс кудалаар, дилээр, ырак-узак оруктар чорууруңга чорук чогунгур, хөөржүдүлгеге буян-кежиктиг эк хүн.

Декабрь 28. Эрги сан-биле 4-түн хүнү, понедельник, сарыг пар хүнү, эки хүн. Кыс мага-боттуг, куда-дой кылырынга таарышкан, ажыл-үүле бүдүнгүр, чорук чогунгур, бурганнаан кижи ажаарынга таарышкан.

Декабрь 29. Эрги сан-биле 5, сарыгзымаар тоолай хүнү, вторник, эки хүн. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайы улуг, от дагыыр, аян-чорукче аъттаныр, торгудан хеп даараар, буга казар, ыяш олуртур, садыг кылыр, хөөржүдүлге хүнү, албан херээ чогунгур, үстүкүлерге айтырыг тургузар.

Декабрь 30. Эрги сан-биле 6-ның хүнү, среда, ак улу хүнү, эки хүн-дүр. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайы улуг. Аас-кежик дилээр, бижик өргүүр, кудалаар, келин айтырып-дилээр, аалдаар, чиндезиг бөрт кедер, садыглаар, хөөр чаартыр, хөөржүдүлге хүнү. Дагылга база кылыр.

Декабрь 31. Эрги сан-биле 7-ниң хүнү, четверг, көк ыт хүнү, эки хүн, эр мага-боттуг, албан херээнге кончуг таарышкан. Хуу ажыл-үүле бүдүнгүр, өөрүшкү-маңнайлыг хүн. Ол хүн кижи-биле баңташпас, аъш-чем дээжизин бурганга өргүүр, үнген-кирген чонга салыр, бот-боттары чолукшуур. Ол хүн хорадап, кижи-биле маргышпас, өлчей буянныг хүн.

Мадон **МОНГУШ** тургускан.

ЭКИ-ЛЕ-ДИР, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Конкурс соонда бодал

Республиканың төөгүзүнде «Ийистер-92» деп конкурс бир-ле дугаар болуп эрткен. Конкурс соонда солунга үнген материалдар-биле танышкаш, бис, конкурстуң киржикчилери, боттарывыстың сагыш-сеткиливиске четпейн барган чүүлдерни номчукчулар-биле үлежир деп шиитпирледивис.

Ийис кылдыр төрүттүнери ховар дээн болуушкун, аас-кежик. Ийистер — өг-бүлениң хүндүткелдиг төлдери. Ынчангаш бистиң дөргүл-төреливис, эш-өөрүвүс ол конкурска ыяап-ла киржирин сүмелээн болганда, бирээвис аарып-даа турган болзувусса, күзелдиивис-биле барган бис.

Конкурсту организастаапында элээн таарымча чок чүүлдер бар болганын демдеглээр болдувус. Чүвениң чүгле багай талазын эскерип, ону чарлап бижип турар деп бодавазын конкурстуң организакчыларындан дилээр-дир бис. Багын чугаалаарга, бачыды ардыр дээр ийикпе. Дараазында ындыг янзылыг конкурс организастаар апарза, өөредиг-даа болур-ла ыйнаан.

Болум (Л. Оюн) дээди эртемниг культура ажылдакчызы кижи мен. Уран чүүлге ынак болгаш концерттерге чаңгыс эвес удаа киржип, чарлакчы болуп, ону башкарып эрттирип-даа чордум-на. Ажы-биле чугаалаарга, бо конкурсту канчаар хевирлиг эрттирерин билдинмес турган: баштай ону аңаа ужураштыр кежээзи кылдыр эрттирер хире болган. Чалалгада көөрүвүске, «Өг-бүле байырлалы» дээн. Оон соонда капитал-шоу оюн апарган. А кажан конкурс даарта болур деп турда, чарлал азыпканда көөрүвүске, «ТСК» (КВН) болу берген. Сценарий база баш удур бижиттинмээн. Кажан конкурс эгелей бергенде, олче массалыг оюннар коллдааш, хөй үе-шак эртип, үе шөйлүп, ооң үргүлчүлели дөрт шак чеде берген, көрүкчүлер-даа, киржикчилер-даа могаан, шылаан, турупкан. Киржикчилерге берип турар даалгалары база орта билдинмес, тода тайылбыр чок. Чижээ, «неләэн тоол чугаалаар» дээн. Орус тоол бе азы тыва тоол бе дээрзи билдинмес болганда, догааштырар дээш кижи үе-шак база эрттирер.

Конкурстуң канчаар эртери оон башкарыкчыларындан дыка хамааржыр. Ийистерни сценаже үндүрүп турагаш, аттарын, кылып турар ажылын тода чарлаар турган. Шуптузун бижип алган хире-ле, шын эвес номчуп турар болду. Оон түңнелинде мен ийис эжим аайы-биле база эмчи апарган болган мен. Бир эвес бо конкурсту А. Серен, З. Ондар дээн чижектиг дуржулгалыг ажылдакчылар башкарып эрттирген болза, ол бедик деңнелге эртер турган.

Ындыг хөй ийистер келир деп кым-даа билбээн. Сценага сыңышпайн турган бис. Залче көрүптерге, көдээ чер сагышка кирер. Олуттар четпес, көрүкчүлер тоннарын уштуп тудуп алгылаан, дербизу шаалдар чүве. Чоп конкурсту ылап сонуургаан. Мурнунда мындыг солун темалыг конкурс болуп турган эвес, ынчанмайн канчаар. Эң солун чүве — сценага үнүп келгеш, конкурс негелдезин уттупкан бис. Чүге дээрге чүгле ийистерни сонуургаар болган бис. «Улгады берген улус безин дыка дөмей хевээр болур чүвелдир аа» деп магадап турдувус. Бо конкурсту улуг, делгем залдыг, сценалыг театрга эрттирген болза, таарымчалыг болур турган. Конкурстуң эргезин ажыглап, чүгле дөмей ийистерни шилип алыр арга база турган. Ийистер бажындан будунга чедир дөмей турар ужурлуг. Оларны сценаже үндүрерде, оларның даштыкы идик-хевинче көңгүс кичээнгей салбас чорду. Чүнү-даа кедип алган кижи бар: унты идиктиг, сапожкалыг, концертке кедер хептиг... Чүгле артист эвес, сценаже үнүп келген кижи бүрүзү хеп-сыпы-биле көрүкчүнүп кичээнгейин хаара тудар ужурлуг эвес чүве бе. Чон мурнунче үнери улуг харысалга, кижилерни хүндүлээри-дир деп билир мен. Маңаа бедик көдүрлүүшкүн база херек. Ынчап чыылган хөй ийистерден чеди, сес-ле хире ийистер конкурска идепкейлиг киржип турар боор чорду. Сөөлүнде белектер тутсуп турда, башкарыкчылар боттарының таныыр, билир ийистеринге белекти таарыштыр тутсуп турары илдең чорду.

Конкурска киришкеш, ыяап-ла тиилекчи болуру албан эвес. Кол-ла чүве — киржилге. Түңнел үндүрүп турагаш, жюри ийистерниң назы-харын база өөренип көөр турган. Чүге дизе кижи аныяанда черле чараш көстүр-ле ыйнаан. Улгады берген, дыка дөмей, чараш угбалар бар болган.

Чаңгыс-ла катап ырак-чоок черлерден чыглып келген ийистерниң чүгле боттарының аразынга каксы-даа бол үеде, ужуражылга хевирлиг дыштанылганы-даа организастап болур турган.

Конкурс эрткен соонда, «Ийистер-92» деп каап дүжүлге бөргүн (коронаны) тиилекчилерге кедирер турган. Ону улуг өртектиг эт-херексел-биле каастап, даарап турбайн, кадыг саазындан чараштап кылып алыр, ол-ла. А артканнарының уран талантызын, аажы-чаңын, бүдүжүн көрүп турагаш, аңаа таарыштыр медальоннарны (база-ла саазындан кылып ап болгай) моюннарынга суп берзе. Ол ышкаш мындыг улуг хемчээлдиг конкурска деткикчилер (спонсорлар) ыяап-ла тургу дег.

Чүгле улуг улус аразынга эвес, бичии ийистерге база мындыг хевирлиг конкурсту эрттирип көрзе.

Бистиң бир сонуургаан, сеткиливис өөрткен чүве — чогаалчы Кара-оол Натпий-оол бодунуң ийистеринге тураскаадып чогааткан шүлүүн баралгатканы. Ону, ол шүлүктүң шуптузун солун арнындан номчаан болзувусса деп дыка-ла күзээр, манаар-дыр бис.

Лидия ОЮН.
Чуковский аттыг библиотеканың ажылдакчызы.

Елена ОЮН.
Кызылдың № 1 поликлиниказында оптометристка.

РАДИО ДЫҢНААРГА, ОНЗАЗЫН

Бай-Тайга, Өвүр районнарга-даа, Кызыл хоорайга-даа баарымга, радио ырлап турар, онзазын чүү дээр! Телевизор дег шагын, минутазын манап, ол-бо каналдар долгап, шүүдеп орбас. Планнап каан дамчыдылга ёзугаар медээлеп, чугаалап, ырлап, чарлап турар аан. Дыңнаар чай чок-тур дээр болзуңза, өжүр долгап каар сен, ол-ла. Черле ынчаш тыва дамчыдылгалардан хөгжүм-даа дыңнап, чаа ырларын-даа кижи өөренип алгай.

Бистиң бо черде, Улуг-Хем районда чүге ындыг эвезил? Хойжу коданнарда та кандыг чүве. Бистиң Хайыракан суурда радио ыттавастаандан бээр үр-ле болду. Кажандан эгелеп радио дыңнаваавывыс сагыппас болганывысты бодаарга, дүп-ле болган хире. Радио ыттавайн турарының бир-ле чылдагааны тур-ла ыйнаан. Ынчалза-даа баксыраан чүве-биле кадыы хөлбererип бада бербейн, өрү тыртынып, үрелиишкинниң чылдагаанын дилеп тып, оода-ла өөделиг, өөрүнчүг кылдыр радио-даа дыңнап орза канчап баар улус бис. Өг-бүле бүрүзүнде телевизор чок чорду чоп. Чоннуң бо негелдезинге кым дорт харыы бээр чүве ирги?

Нина СЕРЕНОТ.
Улуг-Хем район.

ЧЕДИШПЕЙН ТУРАР

КЫЗЫЛ. Чаа чыл байырлалынга чедир каш-ла хонук арткан. Ындыг-даа болза, хоорайның садыг организацияларында уругларга Чаа чылда белек кылдыр садар конфета, печенье, яблоко болгаш өске-даа чүүлдер чедишпестеп турар. А белек садып алыр дээн организациялар, күш-ажылчы коллективтер саны улам көвүдеп турар апарган. Моон база бир кол чылдагааны — Саян артындан кел чоруур 3,5 тонна чигирлар белээ демир-орукка чидре бергени болуп турар.

Хоопкүүскомнуң садыг килдизи бо айтырыгны шиитпирлээр аргазын бо хүннерде бодап турар.

(Бистиң корр.).

УРУУМ, КАЙДА СЕН?

«О. Шынаа» совхозтуң № 2 хойжу бригадазынга малчылап чорааш, пенсияже үнген мен. Харым 64. Чактар-оол Кырысович Халбаажык деп кижи мен.

Мээн Орус-оол дээр акым чораан. Ол акымның ажы-төлү-биле аралажып, аргыштайн чорааныбыстан бот-боттарывысты таныштас, хары кижилер-биле дөмей чурттап чор бис.

1989 чылда-ла чүве. «Чедер» курортка дыштанып, эмнедип турагаш, ол акымның кыс уруу-биле шала-була таныжып чугаалашкан мен. Ынчан ол садыгжы болуп ажылдап турган. Акым уруу-биле чоок таныжып алыр, оода-ла адын, кайда чурттап чоруурун айтырып албаан мен.

Кызылда Каменистая кудумчузунда № 3 бажыңның 2-ги квартиразында чурттап орар хеймер уруум бар, аңаа чедип, оон-биле таныжып алган болза деп дыка-ла күзеп, бодап чоруур кырган-дыр мен.

Чактар-оол ХАЛБААЖЫК.
Тес-Хем район.

Организация УАЗ-452 (чүък машиназы) садып турар. Өртээ дугуржулга ёзугаар. Т. 3-14-56.

Тооргу хини садып ап тур мен. Тел. 3-56-33, 3-46-81.

КИНО

ДЕКАБРЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Месть дракона» (Аргентина) 9.30, 11.30, 15.30, 17.30 **«Видеозал»:** «Самовольная отлучка» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник № 143 9.00, 12.00, «Транти-Ванти» 10.30, «Большая игра» (Франция) 14.00, 16.20, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Искушение» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

ДЕКАБРЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Месть дракона» (Аргентина) 9.30, 11.30, 15.30, 17.30, **«Видеозал»:** «Самовольная отлучка» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник № 143 9.00, 12.00, «Транти-Ванти» 10.30, «Большая игра» (Франция) 14.00, 16.20, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Киносборник 12.00, «Искушение» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

ДЕКАБРЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Мёгун Маэда» (АКШ) 9.10, 11.10, 3.20, 15.30, 17.40, **«Видеозал»:** «Закон рукопашного боя-2» 0.00, 12.00, 14.00, 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник 9.00, 12.10, «Доктор Айболит» 10.30, «Экстерминатор (Месть дракона)» (Аргентина) 13.40, 15.20, 17.00, 18.40, 20.20 шактарда.

Эрзин районнуң күш-культура болгаш спорт комитединиң даргазы, Тыва Республиканың күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы

Шойгар-оол Герасимович
АЛАНЫҢ

үр аарааш сөөлүнде мөчээнин улус депутаттарының Эрзин район Соведи, район чагыргазы дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Эрзин районнуң күш-культура болгаш спорт комитединиң даргазы, Тыва Республиканың күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы

Шойгар-оол Герасимович
АЛАНЫҢ

мөчээнин Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеди дыңнатпышаан, ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100 Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шын» солунунуң редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери ниити-лел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; чурукчулар — 2-27-41; солун келбейн баргаала—2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

АГАР САНЫ: «Тыва социбанк» № 363505»

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга азазы. Тиражы 27010. Индекс 54240. Чагыг № 248.